

Universita Karlova v Praze

Evangelická theologická fakulta

Diplomová práce

Milan Řezníček

Evangelické kostely českých sborů církví a.v. a h.v. v Čechách v letech 1781-1918

Katedra církevních dějin

PhDr. Michal Flegl

Magisterský studijní program evangelická theologie

2006

Děkuji vedoucímu diplomové práce PhDr. Michalovi Fleglovi za cenné rady, připomínky a vedení této práce, dále Mgr. Martě Procházkové za poskytnuté materiály a Milošovi F. Pecharovi za pomoc při zpracování obrazové přílohy.

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci s názvem „Evangelické kostely českých sborů církví a.v. a h.v. v Čechách v letech 1781-1918“ napsal samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů.

V Praze dne 24.11. 2006

Milan Řezníček

Obsah

1. Anotace.....	4
2. Úvod.....	4
3. Toleranční kostely 1781 – 1860 (včetně doby tzv. provisoria 1849 – 1860).....	5
3. A. Toleranční kostel v Humpolci.....	18
3. B. Toleranční kostel v Krucemburku (1949-1992 Křížová).....	19
3. C. Toleranční kostel v Moravči.....	20
3. D. Toleranční kostel v Strmýchách.....	21
4. Kostely z období rovnoprávnosti 1861-1918.....	22
4. A. Kostel v Humpolci.....	27
4. B. Kostel v Sázavce (dříve Smrdov).....	28
4. C. Betlémská kaple v Praze na Žižkově.....	29
5. Převzaté kostely.....	30
5. A. Kostel sv. Salvátora.....	30
5. B. Kostel sv. Klimenta.....	32
6. Stavitelé Josef Blecha a Matěj Blecha.....	35
7. Stavební slohy v období historismu.....	37
8. Seznam kostelů, modliteben a kaplí českých sborů církvi a.v. a h.v. v Čechách v letech 1781-1918.....	39
9. Závěr.....	47
10. Slovník důležitých termínů.....	48
11. Bibliografie.....	50
11. A. Primární literatura/prameny.....	50
11. B. Sekundární literatura.....	51
11. C. Pomocná literatura/pomůcky.....	55
12. Obrazová příloha str. I až XXIII.....	55
12. A. Zdroje obrazové přílohy.....	55

1. Anotace

Tato diplomová práce je částečným souhrnem dostupných poznatků o evangelické církevní architektuře v Čechách na konci 18. století, v průběhu 19. století a na počátku 20. století. Soustředí se nejen na architektonické skutečnosti, ale i na širší politické a historické okolnosti. V časovém sledu charakterisuje evangelické kostely a vnější vlivy, které působily při jejich budování. Zlomovým rokem je zde rok 1861. Ten vymezuje dvě úvodní kapitoly. Ty se soustředí na dvě stavební etapy a jsou doplněny popisem staveb, které v uvedených obdobích vznikly. Následující kapitoly jsou věnovány převzatým kostelům, dále dvěma významným stavitelům druhé etapy a také stavebním slohům z období historismu. Následuje abecední seznam staveb, kterými se práce zabývá, závěrečné shrnutí a slovník méně známých termínů použitých v textu. Po seznamu použité literatury je na závěr připojena obrazová příloha doplňující představu o zjištěných skutečnostech.

2. Úvod

Ve své práci o evangelických kostelech českých sborů církví a.v. a h.v. v Čechách v letech 1781-1918 si kladu za cíl vystihnouti charakteristických rysů těchto staveb po architektonické stránce a zjištění jejich vztahu k obecnému vývoji architektonických slohů. Dále také nalezení širších okolností jejich vzniku, tedy i souvislostí historických a politických. Dalším cílem je sestavení přehledného soupisu těchto objektů s uvedením základních údajů o nich (např. vyznání sboru, rok stavby nebo posvěcení, údaje o přestavbách, stavební sloh, jejich architekt a stavitel aj.). Vycházím při tom zejména z evidenčních listů nemovitých kulturních památek Národního památkového ústavu, ze soupisových prací (např. Umělecké památky Čech, Atlas památek aj.), z monografií o jednotlivých sborech a thematech a z článků v odborném periodickém tisku. Pozornost budu věnovat i stavitelům a architektům, kteří se na těchto stavbách podíleli. V tomto úvodu je též nutno poznamenat, že podobná souborná práce o evangelických kostelech v Čechách doposud nevznikla. To je i důvod volby tematu této diplomové práce.

Protože v části uvedené literatury je velký rozptyl v užívání slov modlitebna, kostel, chrám a kaple, budu pro přehlednost používat toto rozlišení:

kostel - samostatná stavba

modlitebna – místnost v jiné stavbě

kaple – hřbitovní nebo podle názvu

Toto rozlišení není pochopitelně jediné možné, např. termínem modlitebna bývá pravidelně označována jednoduchá toleranční stavba bez věže.¹ Název modlitebna byl vynucen podmínkami tolerančního patentu. Kostel byl vyhrazen pouze katolíkům, „...zatím co bohoslužebné stánky evangelíků jsou zásadně nazývány pouze modlitebnicemi, či toporným otrockým překladem jako ‚domy modlení.‘“²

U kostelů, které byly postaveny v některém ze slohů z období historismu, budu uvádět název slohu s předponou „novo-“ (např. novogotický sloh). Záměrně nebudu používat předponu „pseudo-“, neboť „tato předpona má v současnosti spíše pejorativní význam.“³

Protože evangelických kostelů v Čechách z období 1781-1918 je větší množství, uvedu podrobný popis jen u některých vybraných staveb typických pro svoji dobu a také naopak popis některých staveb netypických, které se své době vymykají. Dále také uvádím popis dvou staveb starých převzatých kostelů.

3. Toleranční kostely 1781 – 1860 (včetně doby tzv. provisoria 1849 – 1860)

Již před tolerančním patentem existovala v českých zemích určitá výjimka z protireformačních opatření pro nekatolické církve. Ve Slezsku měla lutherská církev určitá práva již od roku 1707 podle altranstädtské smlouvy a podle exekučního recesu z roku 1709, který povoloval stavby dalších „chrámů milosti.“ Lutherské církvi se vrátila část zabraných kostelů a byla povolena stavba dalších šesti. V českých zemích se jedná o kostel v Těšíně.

Když byl 13.10. 1781 vydán toleranční patent Josefa II., nejednalo se, jak už název napovídá, o rovnoprávnost církví, ale pouze o toleranci. Někteří reformní katoličtí duchovní chápali toleranci pouze jako nástroj nového druhu misie. Tolerance tak mohla vlastně být vnímána i jako pokračování protireformace, i když

¹ ROZEHNALOVÁ, Eva; TOMÍŠKOVÁ, Marie aj. *Církevní stavby*. 1. vyd. Brno : Ústav územního rozvoje Brno, 1995. S. 62, 63 a 66.

² MEDEK, Zdeněk Jan. *Na slunce a do mrazu*. 1. vyd. Praha : Kalich, 1982. S. 152.

³ DUDÁK, Vladislav; POŠVA, Rudolf aj. *Encyklopedie světové architektury : od menhiru k dekonstruktivismu*. 1. díl, A-K. 1. vyd. Praha : Baset, 2000. S. 356.

v jiné podobě. V zásadě šlo o to, že nábožensky nesnášenlivý stát byl vlastně ekonomicky a politicky kontraproduktivní, ne o to, že by císař chtěl ulehčit život lidem jiného smýšlení. Pokročilé země té doby (Velká Británie, Nizozemsko) byly nábožensky snášenlivé. Josef II. dal dokonce své matce ujištění, že se bude snažit z protestantů v jejích zemích učinit dobré katolíky. Dále císař usiloval o to, aby se k tolerovaným církvím přihlásili jen dosavadní tajní evangelíci. Proto při přestupu byli lidé tázáni i na to, jak dlouho svou evangelickou víru vyznávají.

Nově vzniklé církve tak byly značně omezeny. Sbor a školu bylo možno zřídit jen tam, kde se přihlásilo sto rodin nebo pět set duší. Tolerované církve neměly právo na veřejné bohoslužby, ale jen na soukromé – „*exercitium privatum*.“⁴ Povoleny byly jen veřejné pohřby s průvodem duchovního. Během tří let se k evangelickým církvím přihlásilo sedmdesát tisíc duší a v Čechách a na Moravě bylo založeno třiasedmdesát českých sborů. (Celkem v císařství vzniklo jedenáct set tolerančních kostelů!!!). Z toho důvodu bylo přihlašování k evangelickým církvím ztíženo. Kdo se přihlásil k evangelické církvi, ten se musel ohlásit ke katolickému faráři a absolvovat ponižující šestinedělní cvičení, které se ovšem někdy protahovalo na značně delší období, v jednom extrémním případě dokonce až na čtrnáct roků. Duchovní evangelických církví se nenazývali faráři, ale pastory. Po právní stránce byl evangelický pastor evangelickým kaplanem katolického faráře. Podobně název farnost zůstal pouze pro katolickou církev a sbor evangelické církve se nazýval pastorát, tento název se ovšem neujal. Pastoři lutherské církve přicházeli obvykle ze Slovenska, pastoři reformovaní obvykle z Uher. Až na malé výjimky směli kazatelé přicházet pouze ze zemí habsburské monarchie. Svého duchovního si sami volili členové sboru, ovšem než se ujal funkce, musel mít státní schválení.

Vedením matrik evangelíků byli i nadále pověřeni katoličtí faráři, kterým tak zůstávalo právo štolových poplatků. „Štolní poplatky zůstanou, jako ve Slezsku, vyhrazeny řádnému faráři.“⁵ Proto před každým církevním výkonem (křest, sňatek, pohřeb) museli evangelíci žádat o zápis do katolické matriky. Přísná pravidla platila i pro smíšená manželství. Tam, kde byl otec katolík, měly být všechny děti vychovány

⁴ KADLEC, Jaroslav. *Přehled českých církevních dějin*. 2. díl. Praha : Zvon, 1991. S. 161.

⁵ MELMUKOVÁ, Eva. *Patent zvaný toleranční*. 1. vyd. Praha : Mladá fronta, 1999. Kolumbus. Sv. 143. S. 34.

v katolické víře. Tam, kde byl otec evangelík, měli být v evangelické víře vychováni pouze synové.

Většina evangelíků se přihlásila k církvi helvetského vyznání, asi pro prostotu jejich bohoslužeb, lutheránů byla menší část. Přihlášení byli obvykle z venkova, převážně sedláci, chalupníci, řemeslníci, čeledí apod. Městské sbory vznikly jen výjimečně, třeba v Praze, v Lysé nad Labem nebo v Humpolci. Z příslušníků vyšší české šlechty se nepřihlásil nikdo, přihlášení byli pouze mezi nižší šlechtou.

Podle katolického historika J. Kadlece byla kromě uvedených omezení evangelíkům přiznána všechna obvyklá práva, takže např. mohli dosahovat hodností a postupovat v armádě, měli možnost volby povolání, mohli posílat své děti na studia a vyučení řemeslu a také vlastnit pozemky. Evangelíci též neměli být více nuceni k průvodům a služebnostem katolické církve, pokud by to sami nechtěli. Nadále se ovšem objevovaly projevy nesnášenlivosti vůči nekatolíkům. Docházelo ke kamenování rakve a pohřebního průvodu a k odkládání pohřbu na katolickém hřbitově pro odpor většinového obyvatelstva. V Citově bylo dokonce pohřbu zabráněno a tak se konal na Řípu. To ovšem odporovalo tehdejšímu nařízení o pohřbívání. Po osmi dnech musela být mrtvola vykopána a za přítomnosti vojska pochována v Citově. Došlo ke vzbouření a při následné střelbě bylo zabito šest lidí. Nebyl to zřejmě ojedinělý případ. „Dokud nebylo povoleno zřízení evangelických hřbitovů, děly se první potoleranční pohřby ‚živelně‘ u cest, v polích, na pastvinách, v zahradách.“⁶

V tomto duchu tolerance byly nově vzniklé evangelické církve a.v. a h.v. omezeny i při stavbě kostelů. Evangelické kostely se nesměly podobat katolickým sakrálním stavbám. Nesměly být nápadné, nesměly mít zvenku vůbec podobu kostela, nesměly mít věže, zvony a vchod z ulice nebo z hlavního prostranství v obci. Měly připomínat spíše stodoly, musely mít malá okna a nesměly mít vnější ozdoby.

„Co se týče modlitebny, nařizujeme výslovně, aby kde toho ještě není, taková modlitebna neměla žádného zvonění, žádných zvonů, věží ani veřejného vchodu z ulice, jenž by představoval chrám, jinak však mohou ji vystavět z jakékoli hmoty chtějí, též posluhování jejich svátostmi a vykonávání služeb Božích jak v místě

⁶ PROCHÁZKOVÁ, Marta. Modlitebny a hřbitovy evangelíků uprostřed krajiny. *Památková péče na Moravě*. 2005, č. 10, s. 87.

samém, tak přenášením jich nemocným v přináležejících filiálkách, potom veřejné pohřby s průvodem jejich duchovního mají být úplně dovoleny.“⁷

To samozřejmě souviselo s tím, že katolické církvi bylo ponecháno výsadní postavení. „Protestantské modlitebny musely svou nevzhledností a nenápadností být negativní reklamou, která esteticky a propagandisticky působila ve prospěch katolické církve.“⁸ Ovšem obavy, že by nově vznikající evangelické kostely mohly konkurovat katolickým kostelům, byly pravděpodobně zbytečné. Podle M. Procházkové: „Potlačení dominantní pozice katolického kostela, většinou s výraznou středověkou pevnostní polohou, nepřicházelo v úvahu.“⁹

Problémem často bývalo sehnat vhodné stavební místo. Třeba na Českomoravské vrchovině bylo téměř nemožné v malých obcích a v členitém terénu obstarat pozemek pro stavbu. V době tolerančního patentu byl totiž půdorys obcí již po několik staletí vymezený. Navíc bylo obvykle zapotřebí sehnat ještě místo pro stavbu fary a školy a pro hřbitov. Jen zřídka se podařilo získat takový pozemek, aby na něm mohly být umístěny všechny tyto objekty. Tak je tomu třeba v Moravci. Zde je kostel uprostřed hřbitova a škola s farou jsou umístěny po stranách přístupové cesty. Potíže se sháněním pozemku se někde podařilo vyřešit tak, že některý z bohatších členů sboru poskytl pro stavbu pozemek vlastní. Tak tomu bylo např. v Telecím, kde bylo roku 1783 použito pole Josefa Filipiho. Jinde se proti tomuto postupu postavila vrchnost. Třeba v Olešnici chtěl mlynář Jan Pelíšek postavit kostel na vlastním poli a na své náklady. Přesto byla žádost o povolení ke stavbě v roce 1800 odmítnuta vrchnostenským úřadem v Kunštátě. Problémy s místem pro hřbitov se objevovaly i v pozdější době. Hřbitovy, které byly založeny u tolerančních kostelů, totiž časem nestačily. Dále v roce 1856 vyšlo nařízení, že v nábožensky smíšených obcích mají být hřbitovy rozděleny podle vyznání. Tak vznikaly i v obcích, kde není kostel.

⁷ MELMUKOVÁ, Eva. *Patent zvaný toleranční*. 1. vyd. Praha : Mladá fronta, 1999. Kolumbus. Sv. 143. S. 32- 34.

⁸ MOLNÁR, Amedeo; SMOLÍK, Josef. *Čeští evangelíci a toleranční patent*. 1. vyd. Praha : Kalich, 1982. Studie a texty Komenského evangelické bohoslovecké fakulty. Sv. 6. S. 30.

⁹ PROCHÁZKOVÁ, Marta. Modlitebny a hřbitovy evangelíků uprostřed krajiny. *Památková péče na Moravě*. 2005, č. 10, s. 85.

Jak již bylo řečeno, evangelické kostely nesměly mít vchod z ulice. Proto mívaly vchod z boční delší strany a ne z průčelí, jak je to obvyklé u katolických kostelů. Někde se ovšem podařilo toto nařízení obejít. Evangelický kostel byl postaven tak, že boční stěna byla rovnoběžná s ulicí a vchod byl tedy přece jen v průčelí. Skutečnost, že toleranční stavby vznikaly obvykle na okraji obce, nemusí být z dnešního pohledu hodnocena negativně. Pokud je zachována původní situace, pak stavba estheticky spíše získává na hodnotě. Kostel totiž navazuje na otevřenou krajinu, bývá zdaleka vidět a z jeho oken je hezký pohled. Skromné toleranční stavby také bývají v souladu s okolní krajinou svým vzhledem a použitým materiálem. Taktéž se výrazně neodlišují od tehdejší lidové architektury. V jejich okolí se často nacházejí staré vzrostlé stromy. Ty byly vysazovány při stavbě těchto kostelů, ale některé pocházejí i ze starších dob. Třeba památná dutá Lukášova lípa v Telecím sloužila v dobách před tolerancí jako skrýš při opisování knih.

Již zmíněné nařízení, že sbor a školu bylo možno zřídit pouze tam, kde se přihlásilo sto rodin nebo pět set duší, vedlo ke snížení možného počtu nových kostelů. Stavět se tedy nemohlo všude, kde to bylo zapotřebí. Evangelíci z více obcí se tak museli dohodnout na jediné společné stavbě. To nebylo vždy jednoduché, mnozí pochopitelně chtěli, aby kostel stál v jejich blízkosti. Dále to vedlo k tomu, že někteří členové sboru museli do kostela docházet pěšky na velkou vzdálenost. Ve Velké (Hrubé) Lhotě na Valašsku je doloženo docházení delší než šest hodin. K tolerančním kostelům tak směřovalo mnoho cest z okolí. K omezení počtu nových staveb došlo třeba v okolí Poděbrad. Zde v roce 1784 vrchnost povolila místo zamýšlených pěti kostelů pouze dva. Ty měly být ve Velenicích a v Hořátvi. Ovšem krajský úřad již povolil stavbu ve Velimi a tak byl vydán příkaz, aby stavba v Hořátvi byla odložena. Uskutečnila se až roku 1792.

První toleranční kostely byly většinou dřevěné a velmi rychle zchátraly (např. Trnávka). Teprve později se začalo stavět z kamene a cihel. Jediný zachovalý dřevěný toleranční kostel v českých zemích je ve Velké (Hrubé) Lhotě u Valašského Meziříčí na Moravě. V Čechách se nezachoval žádný. Dřevěné kostely byly někdy chápány pouze jako dočasné, než budou nashromážděny prostředky na zděnou stavbu. Také byly často opatřeny omítkou, aby vypadaly jako zděné. Tak tomu bylo třeba v Horní Čermné. V kronice obce je kostel popsán jako stavení „postavené ze

dřeva, ale zevnitř nahozené a z obou stran nabílené, takže dělalo dojem zděného.¹⁰ Podobně vypadal i kostel v Krucemburku, který byl zhotoven za šest týdnů. Přesto se zde možná počítalo s jeho delší životností. „Tento dům, kterýž k tak důležitým a slavným konáním božím určený byl, a až pro jejich potomky státi měl, jest jenom ode dřeva stavený, zevnitř na východní, západní a půlnoční straně maltou a vápnem ohozený...“¹¹

Problémy nastávaly i ve financování nových staveb. Na vzniku kostela se tak často podíleli sami členové sboru prací nebo sbírkami peněz a materiálu. Tak tomu bylo nejen kvůli chudobě některých sborů, ale i z velkého nadšení po získání náboženské svobody. V rozpočtu nákladů na stavbu nového kostela v Soběhrdech jsou položky na dopravu a lámání kamene a nádenické práce přeškrtnuty a je zde připsáno: „oni sami lámat a vozit budou... též oni sami podávat budou.“¹² Podobně tomu bylo při stavbě kostela v Moravci: „Údové sami kámen lámali, dříví ze svých lesů darovali, ženy v klíně kamení nosily...“¹³ A dále o stavbě v Horních Dubenkách je zaznamenáno: „Stavba mimo dříví, prken, šindel, hřebíky, cihly, kámen a vápno, což jednotlivci darovali, stála 912 zl...“¹⁴ Taktéž podle finanční situace evangelíků, kteří platili svého pastora a učitele a zároveň i štolové poplatky katolickému faráři, se předpokládalo, že pro nový kostel může být upraven již stávající dům. Ale přestavby hotových budov na kostely a modlitebny se děly i v období rovnoprávnosti. Tak tomu bylo třeba v Třebechovicích pod Orebem. Zde byla na modlitebnu upravena bývalá hospoda. Dále v Sázavce vznikl kostel asi z přestavěné kovárny a v Číhošti byla na kostel upravena usedlost.

Další potíží bylo, že provádění tolerančního patentu bylo svěřeno vrchnostem. Katolická vrchnost tak často činila evangelíkům nesnáze, třeba tím, že toleranční

¹⁰ MELMUKOVÁ, Eva. *Patent zvaný toleranční*. 1. vyd. Praha : Mladá fronta, 1999. Kolumbus. Sv. 143. S. 197.

¹¹ PROCHÁZKOVÁ, Marta. Modlitebny a hřbitovy evangelíků uprostřed krajiny. *Památková péče na Moravě*. 2005, č. 10, s. 88.

¹² MELMUKOVÁ, Eva. *Patent zvaný toleranční*. 1. vyd. Praha : Mladá fronta, 1999. Kolumbus. Sv. 143. S. 193.

¹³ KAŠPAR, L. B. *Památník reformované církve Českomoravské*. Praha : Spolek Komenského, 1881. S. 78.

¹⁴ PROCHÁZKOVÁ, Marta. Modlitebny a hřbitovy evangelíků uprostřed krajiny. *Památková péče na Moravě*. 2005, č. 10, s. 87.

patent byl vyhlášen opožděně atd. Ve Sloupnici bylo pro hřbitov určeno vlhké a vzdálené místo. Takové jednání se dotklo i staveb nových kostelů. Ve Velenicích byla obcí pro stavbu kostela vybrána louže pro vepře. Ve Vysoké u Mělníka došlo v letech 1786 a 1787 k vojenské exekuci, která vynutila přestavbu. Kostel měl totiž zakulacená okna a dveře a to podle názoru vrchnosti odporovalo předpisům. Do původní podoby se kostel vrátil za šedesát let. Podobně v Humpolci v kostele z roku 1785 byla vystavěna oblouková okna. Krátce před ukončením stavby bylo od vrchnosti nařízeno, aby oblouková okna byla přeměna na čtyřhranná. Příkazu bylo uposlechnuto a do původního stavu se okna vrátila až kolem roku 1848.

Obzvláštní nesnáze prožil sbor h.v. v Libiši. Založen byl roku 1783. Místní vrchnost, zejména hrabě Věžník, ovšem sboru nepřála. Tak byl sbor nucen k přemístění svého centra do Byškovic a později do Korycan. Tam měla být škola, fara a kostel. Pastor Jan Végh namítal, že v navrhovaných obcích není pro stavbu vhodné místo. Krajský úřad vyslal na místo úřední komisi. V Byškovicích patřila dvě vhodná stavební místa vrchnosti. Jedno místo bylo ovšem určeno pro stříhání ovcí a druhé bylo pastvina pro vrchnostenský dobytek. Další vhodné místo patřilo obci. Předvolaní rychtář a radní jej ale odmítli vydat, protože bylo taktéž potřebné pro dobytek. Dále bylo prohlédnuto místo v Korycanech, zde ale pastor Végh namítal, že je často zatopené a bahnité a také vzdálené. Jeho námítky gubernium zamítlo a rozhodlo, že kostel má být v Korycanech. Végh se ale rozhodl podat žádost přímo císaři. Učinil tak 10.9. 1786. Odvolával se při tom na toleranční patent. Žádosti bylo vyhověno a krajský úřad vyslal komisaře Wenera, aby celou záležitost znovu vyšetřil. Znalci se vyjádřili, že místo je skutečně bahnité a proto by stavba musela mít hluboké základy. Tak by ovšem byla příliš drahá. Komise se tedy opět vypravila do Byškovic a našla vhodnější místo. To bylo skalnaté, ale prý to byla pastvina a byškovický rychtář tvrdil, že obec nemá jinou pastvinu pro ovce. Végh našel místo ještě jedno, které bylo vhodné i podle komise. To ovšem katolíci odmítli přenechat. Jednání nevedlo k cíli a tak byla ustanovena komise nová. Ani poté se katoličtí usedlíci místa nevzdali. Následovala další jednání se stejnými problémy. Bylo jasné, že „...zdráhání se katolíků děje se více z náboženského odporu nežli nepostradatelnosti místa.“¹⁵ Nakonec 18.2. 1787 rozhodl císař, že nekatolíci si mohou přenést zpět své bohoslužby do Libiše a také si zde postavit kostel. Ovšem

¹⁵ LUKÁŠEK, Josef. *K dějinám doby toleranční*. Praha : Českobratrské družstvo, 1939. S. 241, 242.

v Libiši nastaly stejné problémy, tedy kde stavět. Obec navrhla církevní pozemek a souhlasil s tím i farář z Obříství. To ale odporovalo dekretu, který zakazoval zcizení církevních statků. Dále evangelíci žádali o povolení stavby u Libiše na pozemku Matěje Jiskry. To bylo zamítnuto, aby nedošlo ke krácení daní, neboť se jednalo o užitečné pole. Libišský katolický rychtář také namítal, „že by odtud slepice činily škody na vedlejších polích.“¹⁶ Evangelíkům byla jako stavební pozemek vykázána pastvina pro dobytek vedle církevního pozemku. Nakonec byla k pastvině připojena i část církevního pozemku výměnou za části dvou pozemků evangelických rolníků. Gubernium tuto dohodu schválilo 3.3. 1788. Záležitost tedy byla vyřešena po pěti (!) letech. Fara byla vystavěna roku 1788, škola roku 1790. Stavba kostela začala 27.4. 1789 a k posvěcení došlo 30.11. 1792. To vše se uskutečnilo především díky neúnavné snaze faráře Jana Végha. V roce 1801 byly kolem sborových budov postaveny zdi a Végh napsal do sborové knihy: „Tantae molis erat Libischensem condere Christi ecclesiam – t. j. Tolik námahy stálo založení církve Kristovy v Libiši.“¹⁷

I přes nařízení tolerančního patentu se objevily výjimky. V Praze roku 1791 zakoupil německý evangelický sbor kostel sv. Michala v Jirchářích. Původně bylo nařízeno, že mají být odstraněny zvony, náhrobky a kříž a zbořena věž. K tomu nakonec nedošlo a tak byl sv. Michal v Jirchářích první evangelický kostel s věží po tolerančním patentu. (První český evangelický kostel v Čechách s věží a zvonem je až kostel a.v. z roku 1855 v Libkovicích). Dále ve Velenicích byla úřady povolena v kostele zakulacená okna. Na toleranční dobu má neobvykle bohaté tvary kostel církve h.v. v Horní Krupé. Byl ovšem postaven až v roce 1847 v klasicistickém slohu.

Na některých místech císařství bylo evangelíky žádáno, aby jim byly vráceny staré dříve nekatolické kostely, tomu však nebylo vyhověno. Takto se dožadoval sbor ve Velimi, aby mu byl přenechán nepoužívaný kostel, který byl kdysi utrakvistický. Žádost byla zamítnuta a tak sbor vyslal Víta Hůlu přímo za císařem, který v té době cestoval po Čechách. Hůla si vyžádal audienci a k setkání došlo v Hloubětíně u Prahy. Prosbě nebylo opět vyhověno. „Dle ústního podání Josef vzal Hůlu za knoflík a řekl mu: „Víš on, Hůla, já bych vám ten kostel dal, ale pak by na mě chtěli

¹⁶ LUKÁŠEK, Josef. *K dějinám doby toleranční*. Praha : Českobratrské družstvo, 1939. S. 246.

¹⁷ BEDNÁŘ, František. *Památník Českobratrské církve evangelické*. Praha : Kalich, 1924. S. 229.

kostely všude.“¹⁸ Císař raději daroval čtyři sta dva zlaté na novou stavbu. To byla skoro polovina nákladů. Někde toto usilování zdrželo stavbu vlastního kostela. Až v pozdější době bylo evangelíkům alespoň povoleno kupovat nepoužívané katolické kostely.

První český toleranční kostel byl postaven roku 1783 v Trnávce. Byla to stavba z nevhodného dřeva a tak již roku 1797 byl na jejím místě postaven kostel kamenný. V původní podobě jsou z tolerančních kostelů zachovány např. kostel v Borové u Poličky, v Libiši, v Hořátvi a v Horní Krupé. Kostel v Nebuželích je typický starý toleranční kostel (obdélníkový půdorys s kazatelnou a stolem Páně uprostřed), ovšem později byl upraven stavbou věže a přemístěním vchodu.

Interiér tolerančních kostelů byl obvykle velmi skromný, to vyjadřovalo teologii evangelického sboru a taktéž odpor proti tehdejšímu katolickému obřadnictví. Proto zde nebyly výtvarné předměty jako sochy nebo obrazy, to bylo podle biblického přikázání „Nezobrazíš si Boha zpodoběním ničeho...“ (Ex 20, 4). Podle dochovaného popisu takto skromně vypadal interiér již zmíněného kostela v Krucemburku. „...vnitř pak jest všech okras prostý. Mimo stolice, chatrné kruchty bez varhan a mimo stůl Páně a kazatelnic není tu nic, než holý strop a stěny k spatření...“¹⁹

Pro reformované evangelíky byl nepřijatelný i obecný křesťanský symbol prostého kříže bez figury, který si spojovali s katolickou symbolikou. Dlouho do 19. století byly někde odmítány i varhany. To proto, že příliš připomínaly katolickou bohoslužbu. Ústředním místem byl stůl Páně a kazatelna, to jistě souviselo s tradicí husitskou a bratrskou, tedy s přijímáním pod obojí způsobou a s důrazem na kázání, tedy zvěstováním biblického poselství. Proto důležitým prvkem interiéru bývaly nápisy obsahující biblické citáty, které ovšem nebývaly vybrány náhodně, ale podle souvislostí v tom kterém sboru. Výzdoba kostela tedy nebyla samoučelná, ale sloužila pro vzdělání, potěšení a napomínání sboru. Lutherské kostely bývaly navíc vybaveny oltářem.

¹⁸ ŘEPA, Jaroslav aj. *Památník Farního sboru Českobratrské církve evangelické ve Velimi 1783-2003*. b. m. : b. n., 2003. S. 35.

¹⁹ PROCHÁZKOVÁ, Marta. *Modlitebny a hřbitovy evangelíků uprostřed krajiny. Památková péče na Moravě*. 2005, č. 10, s. 88.

Tato jednoduchost a prostota interiéru umožňovaly, že shromážděné evangelíky nic nerozptylovalo a nic neodvádělo jejich pozornost od Božího slova. Toleranční kostely jsou pravým opakem tehdejších katolických barokních chrámů, přeplněných obrazy, sochami, zlatem a s barevnými okny.

Pro příklad, jaký byl mezi evangelíky odpor proti katolickému obřadnictví, lze uvést, jak probíhaly rozhovory u přestupové komise v brněnském kraji. Na otázku komise: „Co se vám nelíbí na katolickém náboženství?“ zněla často odpověď: „Rytiny, obrazy, pouti, škapulíře.“²⁰

Za zvláštní zmínku stojí jeden prvek kostela v Libiši (viz obrazová příloha). Na baldachýnu kazatelny je plastika pelikána, který krmí svá mláďata svou krví nebo svým masem. Jedná se totiž o nebiblický motiv (!). Ve středověku byl pelikán chápán jako symbol ukřižovaného Krista a jako symbol obětující se rodičovské lásky. Tato pověst vznikla pravděpodobně z toho, že pelikán při krmení mláďat ze svého vaku se často potřísnil rybí krví. Navíc tento středověký motiv není nijak ojedinělý. Pelikána krmícího svá mláďata svou krví má ve znaku II. Lékařská fakulta University Karlovy v Praze a zejména středověká Corpus Christi College v Cambridge v Anglii.

Pozornost si také zaslouhuje původ jedné části interiéru kostela ve Velimi. Na počátku roku 1785 obdržel tehdejší farář velimského sboru církve h.v. Štěpán Szeremley zprávu od pražského faráře církve a.v. Matěje Markovice, že v Praze je možno zakoupit vybavení ze zrušeného klášterního kostela. Do Prahy byli vysláni Matěj Soběslav a Jan Mojžíš, kteří za čtyřicet zlatých zakoupili lavice a kazatelnu. Vše přivezli na šesti fůrách. Lavice tak pocházejí z dominikánského klášterního kostela na Malé Straně. Jedná se pravděpodobně o barokní kostel sv. Maří Magdaleny v Karmelitské ulici, který byl vybudován v roce 1656 podle plánu Franceska Carattiho. V roce 1783 byl zrušen a poté využit jako poštovní úřad. Lavice byly použity v tolerančním velimském kostele církve h.v. z roku 1784 a po jeho zboření i v kostele druhém z roku 1854. Jedná se o skvělou raně barokní práci ze sedmdesátých let 17. století s bohatými ornamenty. Z lavic byla ovšem částečně

²⁰ BEDNAŘÍK, Karel; BURIAN, Ilja aj. *Evangelíci v rané toleranční době v Čechách a na Moravě*. 1. vyd. Praha : Oliva, 1995. 7. díl. S. 305.

odstraněna původní výzdoba, „... sošky andílků otesány po převozu do Velimi.“²¹
V presbytáři kostela jsou též novogotické lavice, které napodobují barokní lavice v lodi.

Toleranční kostely tvoří nedílnou součást církevně historického vývoje, přestože některé z nich byly přestavěny nebo zbořeny, popř. jinak zničeny (stáří, požár). Toleranční patent neumožňoval vchod do kostela z ulice, proto u těchto staveb je obvyklý vchod z boku, tedy z delší strany obdélníkového půdorysu. Tento vchod rozděloval kostel přibližně na dva čtverce.

Vzhled nových kostelů určoval především toleranční patent a jeho nařízení, ale možná i jiné vlivy. Podle jednoho názoru to byla také již zmíněná finanční situace evangelíků. Podobu tolerančních kostelů takto hodnotí Taťána Petrasová: „Tyto jednoduché stavby jsou zajímavou obdobou známých typologických vzorníků produkovaných dvorským stavebním úřadem, i když jejich podoba odráží především omezené prostředky jednotlivých evangelických sborů.“²²

Vnitřní uspořádání se liší podle theologie sboru. Sbory h.v. používaly soustředné uspořádání lavic a galerií, kde kazatelna a stůl Páně jsou v centru prostoru, obvykle proti vchodu. Jedná se o kalvínský, švýcarský typ donesený k nám duchovními z Uher. Tak jako reformovaná církev neuznává jiného základu než Písmo, je i zde ve středu bohoslužebného dění zvěstované Boží slovo a církev je ve své jednotě shromážděna kolem něj. Toto uspořádání umožňovalo, že zde bylo dobře slyšet i když kazatel mluvil potichu. Kostel býval též vybaven kruchtami. Tento typ kostela má význam nejenom církevně historický a umělecký, ale i praktický. Existuje ovšem i názor, že takovéto vnitřní uspořádání kostela nemusí nutně mít theologické zdůvodnění. Podle něj byl takový stavební způsob vnučen zvenčí. Tento názor zastával Z. J. Medek. „Zdá se, že se zde v tomto případě dělá z nouze ctnost.“²³ Ale i tento autor připouští, že způsob stavby a vnitřního uspořádání reformovaných kostelů mohli ovlivnit pastoři z Uher.

²¹ POCHE, Emanuel; HOŘEJŠÍ, Jiřina aj. *Umělecké památky Čech*. 4. díl, T/Ž. 1. vyd. Praha : Academia, 1982. S. 194. Podle ústního podání byly tyto sošky andílků použity na faře jako palivo. Hořely prý „jako čert.“

²² BLAŽÍČKOVÁ-HOROVÁ, Naděžda; BROŽOVÁ, Jarmila aj. *Dějiny českého výtvarného umění 1780/1890 (III/1)*. 1. vyd. Praha : Academia, 2001. S. 52.

²³ MEDEK, Zdeněk Jan. *Na slunce a do mrazu*. 1. vyd. Praha : Kalich, 1982. S. 153.

Sbory a.v. přejaly běžné uspořádání kostela, kde lavice jsou ve dvou řadách v podélné ose a v čele je umístěn oltář. Kazatelna byla excentricky a vyvýšeně umístěna na obvodové stěně. Naproti oltáři byl vchod a galerie. V tomto pojetí je církev shromáždění podobné lodi, které vede kněz.

Zvláštní poznámku je zapotřebí věnovat toleranční modlitebně pražské církve a.v. v Truhlářské ulici na Novém Městě. Sbor se nejprve scházel v paláci hraběte Wurmsera na Malé Straně. Roku 1784 zakoupil Ratzenberckský dům a zde byl upraven původní taneční sál na modlitebnu s kapacitou tři sta osob. Byly sem dodány varhany a také „kanapé a sesle do modlitebnice.“²⁴ Modlitebna v Truhlářské ulici byla později prodána.

Na pozdější nakládání s tolerančními kostely měl velmi kritický (ovšem také velmi sporný) názor E. Edgar:

„Osud našich tolerančních chrámů je tragikomickou parodií protestantismu. Mnoho jich zbořeno, a několik trvajících ještě předurčeno, aby byly nahrazeny novými, rozhodně s věží, neboť toleranční modlitebny věží nemají, míti nesměly; proto postavíme si věž, ať nám třeba na vlastní kostel nezbude. Mnozí protestanté pohlížejí na toleranční modlitebny s nelibostí, neřku-li s opovržením... Stodoly, chalupy! říkají protestanté... V posledních desíletích neměl vnější život protestantismu u nás naléhavější starosti, než jak nahraditi tyto modlitebny co nejdříve necharakternými, především procovskými, pompezními stavbami, za které se počínají již i leckteří z dnešní generace stydět.“²⁵

Podobně nepříznivě hodnotí věže dostavěné k tolerančním kostelům

M. Procházková: „U některých tolerančních modliteben byla po Protestantském patentu, který roku 1861 zrušil předchozí omezení, přistavěna věž, většinou nepoměrně vysoká a štíhlá, působící mnohdy až bizarně.“²⁶

²⁴ HREJSA, Ferdinand. *Dějiny české evangelické církve v Praze a ve středních Čechách v posledních 250 letech*. Praha : Českobratrská evangelická církev v Praze 1, 1927. S. 81.

²⁵ EDGAR, Emil. *Protestantismus a architektura*. Praha Karlín : Emil Šolc, 1912. S. 50.

²⁶ PROCHÁZKOVÁ, Marta. Modlitebny a hřbitovy evangeliků uprostřed krajiny. *Památková péče na Moravě*. 2005, č. 10, s. 88.

Určité zmírnění tolerančního patentu nastalo po vydání tzv. provisorního nařízení, které bylo přislíbeno v revolučním roce 1848. Vydáno pak bylo 1.2. 1849. Evangelíci a.v. a h.v. již nebyli nazýváni ponižujícím oslovením „nekatolíci.“²⁷ Dále bylo zrušeno přestupové šestinedělní cvičení a lidé od osmnácti let mohli volně měnit vyznání. Byly též zrušeny stolové poplatky za úkony, které vlastně katoličtí duchovní ani nevykonávali.

Provisorní nařízení se ovšem týkalo i staveb evangelických kostelů. Evangelíci si již mohli pořizovat vlastní zvony. Stávající obecní zvony totiž nadále sloužily pouze účelům katolické církve a proto nemohly být k dispozici evangelickým pohřbům. „Ministerstvo kultu a vyučování na jaře roku 1856 vyslovalo zásadu, že evangelíci si smějí stavět vlastní věže se zvony.“²⁸ Tak se u tolerančních kostelů začaly dostavovat věže. První evangelický kostel v Čechách se zvony a věží byl postaven roku 1855 v Libkovicích. Jednalo se o kostel církve a.v.

Později, po roce 1861, se sice dostalo evangelíkům oficiální rovnoprávnosti, ovšem to, že katolická církev je stále hlavní a státní církví, bylo stále viditelné. Katolická církev měla stále výsadní postavení ve školství. To se týkalo výsadního postavení učitelů katolického náboženství nebo povinnosti vyvěšování křížů ve státních školách. Nutno dodat, že tyto zvyky v některých místech dlouho přetrvaly i přes rok 1918. (Např. v Rakouské republice byli katolíci, kteří chtěli přestoupit k evangelické církvi, nuceni prokázat se lékařským osvědčením, že jsou duševně zdraví).²⁹ Dále se jednalo o povinnou účast oficiálních osobností a organizací na svátku Božího těla. Taktéž studenti byli nuceni k tzv. studentské mši. Pro příklad je vhodný případ mladého T. G. Masaryka. „Došlo ale ke konfliktu s vedením gymnasia, jehož příčinou bylo Masarykovo odmítnutí zúčastnit se povinné školní zpovědi, a tak byl z ústavu vyloučen.“³⁰

²⁷ MELMUKOVÁ, Eva. *Patent zvaný toleranční*. 1. vyd. Praha : Mladá fronta, 1999. Kolumbus. Sv. 143. S. 200.

²⁸ MELMUKOVÁ, Eva. *Patent zvaný toleranční*. 1. vyd. Praha : Mladá fronta, 1999. Kolumbus. Sv. 143. S. 200.

²⁹ MOLNÁR, Amedeo; SMOLÍK, Josef. *Čeští evangelíci a toleranční patent*. 1. vyd. Praha : Kalich, 1982. Studie a texty Komenského evangelické bohoslovecké fakulty. Sv. 6. S. 31.

³⁰ AUGUSTA, Pavel; BROKL, Jan aj. *Kdo byl kdo v našich dějinách do roku 1918*. 2. vyd. Praha : Libri, 1993. S. 198.

K úplnému zrovnoprávnění tak došlo až po 28.10. 1918. To ovšem katolická většina chápala jako křivdu.

3. A. Toleranční kostel v Humpolci

Jedná se o jeden z prvních tolerančních kostelů v Čechách. Byl dostavěn a posvěcen v roce 1785, druhý rok po tom, co vznikl sbor. I zde nastaly obtíže při hledání vhodného místa pro stavbu. Vrchnost pro ní vybrala skalnaté a vzdálené místo. Sbor podal stížnost a navrhl místo vlastní. Ovšem krajský komisař měl za to, že toto místo odporuje předpisům tolerančního patentu a trval na místě původním. Sbor si také zakoupil dva pozemky, ty byly ale také pro stavbu zamítnuty s tím, že zde soukeníci mají rámy na sušení sukna. Jako jinde i tady byl problém s financováním stavby. Proto Jan Ferdinand Opitz sepsal žádost o příspěvek a nechal ji otisknout v zahraničních novinách. Touto sbírkou bylo sebráno šest set čtyřicet zlatých. Potom se teprve mohlo přistoupit k stavbě. V roce 1785 zhotovil stavitelský mistr Bartoloměj Krpálek z Hradce³¹ plán a rozpočet pro stavbu modlitebny a fary. Předběžný odhad byl třináct set zlatých. Nakonec stavba kostela stála třináct set devadesát devět zlatých. Základní kámen byl položen 18.5. 1785 za veliké účasti lidu, včetně lidu katolického. Vzhledem k nenávislné atmosféře v jiných obcích lze tento případ považovat za dobrou předzvěst moderního ekumenismu. Obřad vykonal farář Samuel Rutkay. V této době sbor vydržoval faráře i učitele a také musel doplatit sedm set padesát pět zlatých na dostavbu kostela. Někteří lidé také zdarma a dobrovolně na stavbě pracovali. Jak již bylo řečeno, vrchnost odmítla oblouková okna a po 26.8. 1785 došlo ke změně na okna čtyřhranná. To je dodnes patrné. Okna byla do původní podoby vrácena až po roce 1848. Na štítu kostela jsou tři nápisy ve třech druzích provedení. Nejprve je nápis v češtině provedený švabachem: „Dům můj dům modlitby jest. Mat. 21.13.“ Dále následuje nápis latinkou: „AUREAE TOLERANTIAE AURO PRETIOSIUS MONUMENTUM ERECTUM ANNO, QUO CAESARE JOSEPHO COELO RADIANTE SECUNDO E SAXIS CHRISTO FRUCTUS CREVERE SACRATI.“

³¹ Jinde je stavitel Krpálek „z Herálce“ (BEDNÁŘ, František. *Památník Českobratrské církve evangelické*. Praha : Kalich, 1924. S. 325 nebo NAŇKOVÁ, Věra; ZAHRADNÍK, Pavel aj. *Encyklopedie architektů, stavitelů, zedníků a kameníků v Čechách*. 1. vyd. Praha : Academia, 2004. S. 343).

V textu jsou červená písmena (zde zvýrazněná). Jejich součet dává dohromady letopočet 1785. Další nápis je překlad předchozího, opět se zvýrazněnými červenými písmeny. „PoD berlaV CIsarže Iosefa DrVhého zastKWělo se sWětlo z nebe WIsokého že I staré skaLI WzáCné přInášeLI oWoCe sWěCené KrIstV SpasIteLI.“ Za přítomnosti J.F. Opitze a taktéž evangelických duchovních z blízkého okolí byla stavba kostela posvěcena dne 9.10. 1785. Za faráře Pavla Boryka byly roku 1810 opatřeny za pět set zlatých do kostela varhany. Na tyto varhany opět přispěli i místní katoličtí občané. V roce 1814 byla učiněna sbírka na obnovu oltáře, která vynesla sto čtrnáct zlatých, a oltář byl upraven do dnešní podoby. Toleranční kostel sloužil svému účelu až do roku 1862, kdy byl vystavěn kostel nový.

Kostel je jednoduchá obdélníková stavba s půlkruhovou apsidou na východní straně. Je zastřešen sedlovou střechou s valbou, která přechází v půlkuželové zastřešení apsidy. Zdi jsou postaveny z kamene, střešní krytinu tvoří dřevěné šindele. Hlavní průčelí na západní straně je jednoosé s obdélným oknem a s půlkruhovým záklenkem. Pod oknem stojí vstupní dveře s dvěma křídly a s půlkruhovým nadpražím. Dále je vstup zdůrazněn dvěma plochými pilastry. Pilastry nesou fabionovou korunní římsu, krytou seshora řadami čtyř šindelů. Uprostřed římsy a pod římsou jsou uchovány již zmíněné nápisy z toleranční doby. Vnitřní vybavení odpovídá předpisům tolerančního patentu a způsobům evangelické církve a.v. Oltář je umístěn na východní straně v apsidě a vlevo od něj je kazatelna. Lavice jsou podle lutherského zvyku uspořádány ve dvou řadách směrem k oltáři. Na západní straně je dřevěná kruchtta, kterou nesou dva dřevěné sloupy. Na kruchtě se zachovaly zbytky malovaných ornamentů. Kostel má plochý prkenný strop. Dlažba je původní z cihel. Stěny jsou bíle natřeny. Interiér je zachován obzvláště neporušený s uspořádáním, které je typické pro evangelickou církev a.v. Zachován je i prostý rustikální mobiliář. Prozatímní oltář byl roku 1814 nahrazen oltářem novějším, který vyrobil truhlář Wagner a malíř Jiří Vytiska.

3. B. Toleranční kostel v Krucemburku (1949-1992 Křížová)

Kostel je prostá přízemní stavba s polygonálním závěrem. Je postavena z kamene. Střecha je valbová a strmá. Dříve byla pokryta dřevěným šindelem, později plechem a nyní eternitem. Místo korouhve je prostý kovový kříž. Stavba má historický krov. V ose stavby je v západní stěně obdélníkový vstup, který má kamenné ostění. Nad ním se nachází římsa a okno. Dvě podélné boční fasády mají dvojici obdélníkových

oken. Dále jsou dvě stejná okna v závěru. Fasáda má profilovanou římsu. Kolem oken jsou šambrány s římsou. Okna jsou ze dřeva a jsou zasazená do špalety. Jsou členěná do tvaru řeckého kříže na čtyři křídla. Ta jsou dělena na menší tabulky. Vstupní dveře jsou asi původní, masivní, dvoukřídlové, kasetové a s originálním kováním. Dále mají kruhová větrací okénka v dolní části. Jsou natřeny hnědě a žlutě. Vnitřek má plochý strop, který je dřevěný, omítnutý a obílený. Uvnitř je také stará opuková dlažba z čtverců kladených nakoso a v presbyteriu na vazbu. Presbyterium je odděleno kamenným stupínkem. Nápisy jsou novodobé. K osvětlení původně sloužil křišťálový lustr z roku 1843. Za vchodem je vstup na kruchtě po dřevěném schodišti. Je zde jediná kruchtě na zděných pilířích a má novější obložení. Nad kruchtě jsou ve stropě dva vstupy na půdu a také dva kruhové větrací otvory s ozdobnou malovanou mřížkou. Z původního vybavení jsou zde varhany s měchy, které postavil Karel Trnka a osazeny byly v roce 1839.

Kostel byl postaven v letech 1839-40 podle plánu Jana Wurma v jednoduchém klasicistickém slohu. V obci stával na místě koželužny i starý dřevěný toleranční kostel z roku 1786. Ten však již neexistuje. Nynější kostel se zachoval bez věže a velkých úprav, takže jako jeden z mála ukazuje, jak měly vypadat protestantské kostely podle představ tolerančního patentu. Jak již bylo řečeno, takových staveb je velmi málo, neboť v období rovnoprávnosti se evangelíci snažili „dohnat“ katolíky i ve stavebnictví.

3. C. Toleranční kostel v Moravči

Kostel byl postaven a posvěcen roku 1785. Je to jednoduchá obdélníková stavba s valbovou střechou. Má hambálkový krov s podpůrnými stolicemi a s pozdějšími vzpěrami a rozpěrami. Dále má hladkou fasádu bez členění s obdélníkovými okny. Tato okna jsou členěná do kříže a dále příčkami na malé tabulky a mají dřevěné rámy. V delší severní straně jsou tři obdélníková okna a ve straně západní je jedno okno s půlkruhovým záklenkem. Na straně východní je původní obdélníkový vstup s kamenným prahem a dveřmi s dvěma křídly a starým kováním. Nad vstupem je obdélníkové okno. Před delší jižní stěnou je uprostřed mezi dvěma okny přistavěná novogotická věž z roku 1876. Tehdy byl také upraven nový vchod od silnice. Na věži jsou hodiny z roku 1871 a zvon z roku 1878. Věž obsahuje také hlavní vchod s předsíní. Je zakončená jehlanovitou střechou, která je ukončená makovicí a hvězdou. Pod římsou jsou okna s lomeným obloukem. Na jižní straně je vysoké

gotické okno s dřevěnou kružbou. Vstup je kamenným portálem s vraty s ozdobným kováním. Nad vstupem je nika s reliéfem kalicha stojícího na Bibli a biblický text: „Vcházejte do bran jeho s díkčiněním, a do síní jeho s chvalami.“ (Ž 100, 4). Fasáda věže je členěná římsami. Dále má fasáda bílý nátěr a červenohnědé dřevěné výplně. Na střeše býval šindel, ale dnes je zde červeně natřený plech. Vnitřek kostela je obdélníkový, jednoduchý a má kasetový strop. Na obou kratších stranách jsou dřevěné kruchty na dřevěných sloupech a na západní straně jsou umístěny varhany. Na východní straně jsou lavice. Do podkroví se vchází stropním otvorem. Uprostřed kostela je stůl Páně, kolem kterého jsou ze tří stran uskupeny lavice podle uspořádání obvyklého v církvích h.v. Na severní stěně jsou mezi okny a nad oknem prostředním umístěny nápisy s biblickými citáty (Jr 1, 9-10; Is 58, 1; Pís 2, 11-12) a také letopočet 1788. Dlažba je kamenná a podél jižní zdi jsou zbytky čtvercové cihlové dlažby. V interiéru je poměrně vzácně zachované uspořádání mobiliáře, které je typické pro evangelickou církev h.v., a také původní nápisy na stěnách. Dobře dochovaný je také evangelický hřbitov a náhrobky na něm. Nejstarší pochází z roku 1827.

3. D. Toleranční kostel v Strměchách

Kostel byl postaven a posvěcen roku 1788. V roce 1858 byla zvětšena okna. Toleranční uspořádání interiéru bylo zrušeno během kompletní opravy v roce 1881. Kostel je jednoduchá obdélníková stavba s valbovou střechou a s trojúhelníkovým štítem nad průčelím. Má historický krov. V severním průčelí směrem k obci je obdélníkový vstup, který má jednoduché kamenné ostění a dřevěné dvoukřídlé dveře s originálním kováním. Nad vstupem je okno s půlkruhovým záklenkem. Další okna s půlkruhovým záklenkem jsou po dvojicích v obou delších stěnách. Slepé okno, které bylo dříve vstupem na hřbitov, je v jižní stěně. Fasáda je členěna profilovanou římsou, zvýrazněným nárožím a šambránami kolem oken. Na štítu je zrcadlo ohraničené profilovanou lištou. Zde byl možná kdysi nápis. V interiéru je jeden obdélníkový prostor, který má plochý dřevěný kasetový strop. Podél kratší severní strany u vstupu je dřevěná kruchta, která je nesena čtyřmi dřevěnými vyřezávanými sloupy. Na ní jsou umístěny varhany. Přimo z kostela vede ke kruchtě dřevěné schodiště. Vstup do podkroví je ve stropě. V ose stavby je na kratší jižní stěně pod nikou zazděného okna umístěna kazatelna. Ta dříve bývala na severní straně. U kazatelny je lavice faráře a po obou stranách jsou presbyterské lavice. Uprostřed

před kazatelnu je na dřevěném stupni stůl Páně ve formě doznívajícího rokoka. Po všech stranách má nápisy s biblickými citáty. Je to pravděpodobně nejstarší část mobiliáře v kostele. Presbytář je vymezený jedním stupněm. Dále jsou zde dvě řady novějších lavic, které byly dříve oddělené pro muže a pro ženy. Podlaha je z litého teraca. Na ní je v uličce mezi lavicemi červený kalich. Na kazatelnu se nachází nápis z novější doby. Dřevěný mobiliář a kruchta mají jednotnou barvu. Kostel je umístěn na okraji obce uprostřed hřbitova, na kterém se vzácně dochoval soubor náhrobků evangelické církve h.v. Nejstarší náhrobek pochází z roku 1823.

4. Kostely z období rovnoprávnosti 1861-1918

8.4. 1861 byl vydán protestantský patent za císaře Františka Josefa I. Tím se dostalo evangelíkům po právní stránce plné náboženské rovnoprávnosti s církví katolickou. V tomto období také sbory českých evangelických církví přestaly být především venkovské. Mezi třiceti novými sbory bylo čtrnáct ve městech. Změny se opět projeví i na vzhledu evangelických kostelů. Nové stavby byly honosnější a reprezentativnější, než jednoduché toleranční kostely; mívaly věž se zvonem a hodinami nebo vížku. Také se více podobaly kostelům katolickým. Staré toleranční stavby byly přestavovány, zejména šlo o přístavbu věže nebo ozdobné věžičky. Dále byla zvětšována okna nebo probourána další. To kvůli lepšímu prosvětlení. Jinde zase bylo vytvořeno ozdobné průčelí (např. v Bučině, viz obrazová příloha). O těchto přestavbách je dochováno půvabné dobové svědectví v básni Jana Pelíška „Naším tolerančním kostelíkům.“

„Však řekněte již! Slohem lepší doby
věk rovnoprávnosti vás odívá;
již věžmi zhlížíte na světa zloby,
již varhan zvuk se ve vás ozývá.
Než, ať čas bouřný promění vás v hroby,
ať nové slávy věk vás ovívá,
vždy poctí Sion slzou svou a díky

*ty toleranční naše kostelíky!*³²

V pozdějších dobách se přestavby tolerančních kostelů a sloh nově vznikajících staveb setkaly i s negativními ohlasy. Takto je hodnotil třeba F. Bednář. „Na místě prostých, ale útulných modliteben vztýčeny byly studené, vysoké chrámy, napodobující slohem katolické kostely a nevyhovující zvláště svou špatnou akustikou.“³³ A takto se ke změnám ve způsobu stavění evangelických kostelů té doby vyjadřuje M. Procházková:

„Tyto reprezentativní stavby s bohatou štukovou výzdobou, stavěné v historizujícím stylu dle plánů vídeňských architektů, za výrazné finanční podpory zahraničních církví, jsou již na hony vzdáleny od nejstarších tolerančních modliteben, které farníci stavěli vlastníma rukama z kamene vybraného z polí.“³⁴

Interiér kostelů tohoto období se příliš nelišil od kostelů tolerančních. Údajně katolické prvky těchto staveb kritisoval již zmíněný a velmi rozporuplný E. Edgar. Jeho názory jsou ovšem až trapně tendenční a protikatolické. Např.:

„posláním svým vítězí protestantismus v myslích té inteligence, jež není nábožensky nevědomá a lhostejná, proti všem těm salonům a divadlům, kterým se říká katolické chrámy, zlatým, mramorovým a pozlátkovým, se vši svou nádherou oltářů, jež se pnou ku klenbám, ohnivým a zlatým kmitům plamenů a monstrancí v oblacích dýmu kadidla...“³⁵

Evangelické církve nevytvořily vlastní stavební sloh. V Pokynech pro stavění evangelických reformovaných chrámů čteme: „Předpisování nějaké normální formy

³² KAŠPAR, L. B. *Památník reformované církve Českomoravské*. Praha : Spolek Komenského, 1881. S. 234.

³³ BEDNÁŘ, František. *Památník Českobratrské církve evangelické*. Praha : Kalich, 1924. S. 89.

³⁴ PROCHÁZKOVÁ, Marta. Modlitebny a hřbitovy evangelíků uprostřed krajiny. *Památková péče na Moravě*. 2005, č. 10, s. 88.

³⁵ EDGAR, Emil. *Protestantismus a architektura*. Praha Karlín : Emil Šolc, 1912. S. 81, 82.

kostela přičítá se charakteru protestantismu, který svou životní sílu vždy nejkrásněji projevoval volnou a bohatou rozmanitostí.³⁶

Tento zdánlivě liberální názor je ovšem těžko slučitelný s jinými thesemi z téhož článku (i když jsou jinak velmi protestantské). „... proto církev užívání obrazů a soch v kostelích nepřipouští. ...Zřízení kůru (místa oltářního) v kostelích evang. ref. se nepřipouští.“³⁷ Dále v časopise Hus byla, ovšem neprávem, kritisována spojitost katolických stavebních slohů se slohy pohanskými (jako kdyby protestanté vymysleli nějaký universální křesťanský sloh?!).³⁸ Ostatně i jinak velmi sporný E. Edgar měl za to, že „křesťanství není vázáno na žádný sloh.“³⁹

O tom, že hledání nějakého ojedinelého slohu není nic jednoduchého, se lze přesvědčit na příkladu architektury romantického historismu. Před polovinou 19. století se objevil nový pluralismus stylizačních možností. Byly to především styly historisující. Někteří tuto pluralitu přijímali. Odpůrci naopak požadovali odvrácení od forem minulosti a nalezení nového, moderního slohu. Jiní zase vymýšleli národní slohy, např. germánské nebo slovanské. Tyto záměry ovšem skončily převážně jen jako theorie. Záměrná konstituce slohu se ukázala jako nereálná. Došlo k poznání, že „nelze nalézt nový způsob stavění, zrovna jako nelze vytvořit novou řeč“ (Johann Daniel Wilhelm Eduard Engelhardt).⁴⁰

Architektura evangelických kostelů odpovídala tehdejším historisujícím slohům, tedy novorenesanci, novogotickému slohu a novorománskému slohu. Vzácně se objevil i sloh novobarokní. Zvláštní případy jsou Betlémská kaple v Praze na Žižkově s kubistickými prvky, kostel v Pečkách taktéž s kubistickým interiérem a moderně řešený kostel v Hradci Králové (možné husitské a bratrské vzory). Dále přistavěná věž kostela v Soběhrdech v biedermeierovském slohu, moderně řešený secesní kostel v Roudnici nad Labem, secesní kostel v Jičíně a novorenesanční kostel v Přelouči s uspořádáním lavic podle amerického vzoru (lavice postavené jako v amfiteatru do půlkruhu kolem stolu Páně a kazatelny).

³⁶ *Hlasy ze Siona*. 1903, roč. XLIII, č. 26, s. 203.

³⁷ *Hlasy ze Siona*. 1903, roč. XLIII, č. 26, s. 203.

³⁸ *Evangelické kostely. Hus : Časopis věnovaný zájmům církve evanj. reformované*. 1908, roč. XX, č. 3, s. 39.

³⁹ EDGAR, Emil. *Protestantismus a architektura*. Praha Karlín : Emil Šolc, 1912. S. 81.

⁴⁰ BLAŽÍČKOVÁ-HOROVÁ, Naděžda; BROŽOVÁ, Jarmila aj. *Dějiny českého výtvarného umění 1780/1890 (III/1)*. 1. vyd. Praha : Academia, 2001. S. 262.

Názory na stavební úroveň kostelů z této doby se různily. Velmi kritický k nim byl E. Edgar a to zejména ke stavbám z druhé poloviny 19. stol. Nazýval je nepraktickými, bezvýraznými, neprotestantskými nebo přímo protiprotestantskými. Také jim vyčítal příliš mnoho katolických prvků (např. presbyterium).

Přílišné napodobování katolických staveb bylo kritisováno i na XV. seniorátním shromáždění evangelického reformovaného obvodu pražského roku 1903. V pokynech pro stavby evangelických staveb se praví: „Také se má tím předejít chorobnému napodobování katolických budov, a hlavně se má hledět k účelnosti budovy... při tvarech stavitelských našim názorům svědčících.“⁴¹ A později v časopise Hus: „A tyto novější naše kostely jsou namnoze stavby pro naše evangelické účely málo vhodné; jsouť to právě pouhé obdoby kostelů římskokatolických.“⁴²

Podle E. Edgara nemá protestantský kostel ten samý smysl jako chrám katolický. Protestantismus odmítl mši jako opakování či zpřítomnění oběti. Proto v protestantských kostelech nejsou posvátná místa jako oltář nebo presbyterium. Protestantský kostel tak vlastně není ani kostel, ale modlitebna, neslouží k posvátným účelům. Nejprůběžší je zde Slovo, tedy čtení z Písma a kázání a také prostá bohoslužba. „... pro Slovo, především pro to a k tomu je postaven evangelický reformovaný chrám.“⁴³ „Protestant nejde proto nikdy do prázdného kostela, aby se tam modlil. Ne v kostele, v živoucích srdcích nalézá živoucího boha.“⁴⁴

Ovšem názory E. Edgara jsou značně sporné (ostatně sám o sobě řekl, že je mimo církve, ale protestantismus je mu bližší). Některé prvky nazývá dokonce modloslužebnými motivy. Dále zřejmě zbytečně kritisoval přístavbu věže kostela v Humpolci z roku 1891. Podobně kritisoval i kostel v Krabčicích. To proto, že ačkoli je podle půdorysu důsledně protestantský (nemá chór), je prý příliš reprezentativní, vnitřní prostor připomíná nádražní halu a kazatelna je příliš vysoko. Podobně kritický byl i ke stavbě kostela v Chlebích, dovolávaje se biblického citátu:

⁴¹ *Hlasy ze Siona*. 1903, roč. XLIII, č. 26, s. 202.

⁴² *Evangelické kostely. Hus : Časopis věnovaný zájmům církve evanj. reformované*. 1908, roč. XX, č. 3, s. 39.

⁴³ EDGAR, Emil. *Protestantismus a architektura*. Praha Karlín : Emil Šolc, 1912. S. 103.

⁴⁴ EDGAR, Emil. *Protestantismus a architektura*. Praha Karlín : Emil Šolc, 1912. S. 111.

„Chce-li někdo z vás stavět věž, což si napřed nesedne a nespočítá náklad, má-li dost na dokončení stavby? Jinak – až položí základ a nebude moci dokončit – vysmějí se mu všichni, kteří to uvidí. ‚To je ten člověk‘, řeknou, ‚který začal stavět, ale nemohl dokončit.‘“ (Lk 14, 28-30)

V Chleběch totiž byla vystavěna reprezentativní věž a základy průčelí, ovšem následně došly finanční prostředky a stavba byla na deset let přerušena. Dalším objektem Edgarovy kritiky byl kostel ve Džbánově z roku 1881. To proto, že se zde údajně míchají dohromady románský styl a renesanční a barokní prvky.

Jiná a pozdější hodnocení novějších kostelů už nejsou tak kritická, tak třeba F. Bednář oceňoval kostel v Hradci Králové z roku 1912: „Chrám, který byl vystavěn, patří k nejkrásnějším stavbám celé církve vůbec a představuje pokus o moderní řešení církevní budovy.“⁴⁵

Negativní názory na evangelické kostely z druhé poloviny 19. století vycházejí pravděpodobně více z věroučných předpokladů než ze skutečné estetické hodnoty těchto staveb. Prosté toleranční kostely se tak musí jevit bližší zásadám protestantismu, který odmítá přehnanou výzdobu a na přední místo staví Písmo a kázání. Toto pojetí ale nevypovídá mnoho o architektonické úrovni. Jiný názor nabízejí hodnocení neovlivněná věroukou. Moderní pohled, který nezkoumá jen stavební sloh kostelů, ale architekturu historisujících slohů obecně, vidí stavby z oné doby spíše příznivě. Tak se vyjadřuje třeba Mojmír Horyna k architektuře romantického historismu. Do tohoto období ještě spadá kostel církve h.v. v Čáslavi, který byl postaven v letech 1864-1869, od architekta Františka Schmoranze staršího (1814-1902).

„Česká architektura období romantického historismu kolem poloviny 19. století se vyznačuje charakteristickou mnohotvárností projevu a pluralitou inspiračních zdrojů. Z nejrůznějších podnětů těžila s eklektickou lehkostí a sklonem

⁴⁵ BEDNÁŘ, František. *Památník Českobratrské církve evangelické*. Praha : Kalich, 1924. S. 373, 374.

k malebnosti kompozičních sestav, názorovou šíří i architektonickou kvalitou byla dobře srovnatelná se soudobou německou i rakouskou produkcí.⁴⁶

4. A. Kostel v Humpolci

Roku 1830 přišel do humpoleckého sboru farář František Lojka. Ten usoudil, že prostor dosavadního tolerančního kostela již nepostačuje. Proto se rozhodl pro novou stavbu. K jejímu financování hodlal využít zahraniční kontakty, zejména v protestantských zemích. Sepsal proto žádosti k evropským protestantským panovníkům. V roce 1836 se dostavil do Vídně a žádosti osobně předal velvyslancům Švédska, Pruska, Dánska a Anglie. V Humpolci žádosti také poslal králi bavorskému, nizozemskému, belgickému, wírtensberskému a hanoverskému, na saské ministerstvo vyučování, některým knížatům a taktéž ruskému carovi. V těchto žádostech panovníky prosil o dar milosti nebo o dovození k všeobecné sbírce v zemi. Nejvíce peněz dorazilo z Bavorska a Pruska. Dále sbírka v Prešpurku a okolí vynesla dvě stě zlatých. Jinde pro sbírky nebylo vydáno povolení. Sbor nakonec sehnal osm tisíc zlatých a krajský úřad schválil stavbu církevních budov na tzv. Starém městě neboli Zichpili. Tomu se sbor postavil, neboť měl v úmyslu stavět na tzv. Českém městě. Proto vyjednal roku 1843 zakoupení dvou staveb na Českém městě. Na to byla ovšem spotřebována více než polovina peněz ze sbírek. Proto vše zůstalo stát až do roku 1850, kdy byly dvě sousedící stavby zbourány. Plán nové stavby zhotovil stavitelský mistr Jan Martin. Když se kopaly základy, byl roku 1851 nalezen Františkem Jozífkem poklad obsahující třicet pět stříbrných z roku 1622 z období císaře Ferdinanda II. Sbor za něj ve dražbě získal sto sedmdesát zlatých. 14. 4. 1851 byl položen základní kámen stavby. Po získání dalších peněz byl kostel v roce 1858 zaklenut, omítnut a zaopatřen okny. Dostavěn byl teprve na konci října 1862, posvěcení proběhlo 26. 9. 1862. Oltář, kazatelna a křtitelnice byly vyrobeny truhlářem Zlámalem a sochařem Votočkou v Praze. Varhany vyrobil Karel Vocelka taktéž v Praze. Ke stavbě přispěli finančně i katoličtí občané. V den posvěcení nového kostela se konaly bohoslužby ve starém tolerančním kostele, kde kázání na rozloučenou měl farář z Trnávky Václav Mareček. Posvěcení kostela vykonal humpolecký rodák superintendent Kryštůfek. Slavnostní kázání s vysluhováním

⁴⁶ BLAŽÍČKOVÁ-HOROVÁ, Naděžda; BROŽOVÁ, Jarmila aj. *Dějiny českého výtvarného umění 1780/1890 (III/1)*. 1. vyd. Praha : Academia, 2001. S. 276.

večeře Páně měl krucemburský farář D. B. Molnár. Další večerní bohoslužby byly zakončeny zpěvem národní hymny. V roce 1891 byla ke kostelu přistavěna věž Josefem Blechou z Karlína⁴⁷.

Kostel je jednolodní stavba, která má v půdorysu tvar obdélníku a na západní straně je ukončena půlkruhovou apsidou. Hlavní vchod je z východní strany pod nosnými oblouky věže. Boční vchod je mezi kostelem a farou. Ve vstupní hale jsou sloupy, které nesou zatížení kruchty. Napravo v hale je úzké a točité schodiště, které vede na kruchtu. Tam jsou též umístěny varhany. Okna v kostele jsou obdélníkového tvaru, shora zakončená půlkruhem. Zdi jsou postaveny z cihel a z kamene. Loď je zaklenuta valenou klenbou s kruhovými oblouky. V podélném směru jsou v kostele dvě řady dřevěných lavic podle lutherského vzoru. V čele je prostý dřevěný oltář (stůl Páně). Nalevo od něj je dřevěná kazatelna zdobená vyřezávanými prvky a malbou. Dostavěná věž stojí na čtyřech masivních pilířích propojených kruhovými oblouky. Ve střední části je věž zdobena rosetovými okny a trojúhelníkovým tympanonem. V horní části má věž čtyři podvojná okna a v horizontálním směru je vybavena římsami. Je zakončena střechou ve tvaru jehlanu se čtyřmi štíty a s malou vížkou. Věž je vysoká třicet šest metrů. Vchod do věže je z kruchty. Ve věži se též nachází zvon, který roku 1887 zhotovil zvonař Theodor Werner. Jmenuje se Hus a je na něm reliéf kalicha a nápis „Bděte a modlete se. Mat. 26,41. V svobodě, kterou Kristus nás osvobodil, stůjte a nezapletejte se zase v jeho služebnosti. Gal. 5,1.“ Dále je zde nápis „Mistr Jan Hus léta Páně 1887.“

Technicky zajímavé je vytápění kostela. To je provedeno trubkami s horkou vodou, které jsou umístěny pod lavicemi.

Na stavbu věže se taktéž sbíraly peníze od jedinců i od skupin. Přispěli na ní také katoličtí a židovští občané. Kostel s novou věží měl tři zvony. Bylo dohodnuto, že pokud budou chtít jinověrci zvonit při pohřbech, aby k tomu dalo staršovstvo souhlas podle jednotlivých případů.

4. B. Kostel v Sázavce (dříve Smrdov)

Jedná se původně asi o kovárnu neurčeného stáří, kterou sbor a.v. v Opatovicích roku 1877 zakoupil pro svůj filiální sbor a upravil jako kostel. Posvěcen pak byl roku 1880. Je to jednoduchá obdélníková zděná stavba, zastřešená sedlovou střechou

⁴⁷ V Humpolci také Josef Blecha v roce 1895 obnovoval novogotický kostel sv. Mikuláše.

s nízkými atikami štítů. Je rustikální a ovlivněná novorománským slohem. Má historický krov a střechu krytou betonovými taškami. Na vstupním průčelí je okno umístěné v obdélné nise s půlkruhovým záklenkem. Pod oknem jsou obdélníkové vstupní dveře. Vstupní severní průčelí je po svém obvodu lemováno lisenovým pásem. Na vrcholu štítu je omítkový reliéf kalicha a štít je ukončen křížem. Okna na bočních stěnách jsou úzká a obdélníková s půlkruhovým záklenkem. Boční fasády nemají další členění. Jižní fasáda má taktéž obdélníkové okno zaklenuté půlkruhovým záklenkem. To je zasklené barevnou vitráží s výjevy z Kristova života. Uspořádání interiéru odpovídá stylu církve a.v. Za vstupem se nachází předsíňka se schodištěm na kruchtu. Hlavní prostor má plochý strop a lavice jsou uspořádány ve dvou řadách směrem k oltáři. Nalevo od oltáře je dřevěná kazatelna. Oltář a kazatelna jsou také ovlivněné novorománským slohem. Lavice z měkkého dřeva jsou rustikální s vyřezávaným profilem čel. Podlaha je z novodobé teracové dlažby, ovšem dříve byla cihlová.

Přestože se jedná o stavbu z období rovnoprávnosti, má tento skromný kostel vzhled staveb vybudovaných podle nařízení tolerančního patentu.

4. C. Betlémská kaple v Praze na Žižkově

Kostel žižkovského filiálního sboru církve h.v. pojmenovaný „Betlémská kaple“ (v literatuře též někdy nazývaný „Husova kaple“⁴⁸) byl postaven v roce 1913 a posvěcen 28. 6. 1914. Stavební práce provedla stavitelská firma architekta Matěje Blechy. Autorem projektu byl architekt Emil Králíček.⁴⁹ Jedná se o nevelkou stavbu s průčelím ve stylu architektonické moderny a s částečně zachovalým kubistickým mobiliářem (jinde „... v pozdně secesním stylu s kubistickými detaily“⁵⁰). Kaple má cenné umělecké prvky, třeba dveře, kliky, kování atd. Na průčelí byla v pozdější době dostavěna malá věž. Ojedinělé je zde použití kubistických prvků v interiéru.

⁴⁸ LUKEŠ, Zdeněk; HNÍDKOVÁ, Vendula aj. *Emil Králíček : Zapomenutý mistr secese a kubismu*. Přel. V. Hnídková, K. Ifkovits. Praha : Dan Merta a Galerie Jaroslava Fragnera, 2005. S. 70.; TEGETHOFF, Wolf; ALBIG, Jörg-Uwe aj. *Stavební umění : Kubistická architektura v Praze a jejím okolí*. Přel. A. Gomoll. Mnichov : Bayerische Vereinsbank, 1994. S. 89.

⁴⁹ KOČKA, Miloš; KREJČÍ, Marek aj. *80 let Betlémské kaple na Žižkově*. Praha : 1. farní sbor Českobratrské církve evangelické v Praze 3-Žižkov, cca 1994. S. 14.

⁵⁰ NAŇKOVÁ, Věra; ZAHRADNÍK, Pavel aj. *Encyklopedie architektů, stavitelů, zedníků a kameníků v Čechách*. 1. vyd. Praha : Academia, 2004. S. 334.

Jedná se zejména o kazatelnu. Kubistický interiér s hvězdicovými dekoracemi (jinde „s jehlancovitým dekorem“⁵¹) vytvořil právě E. Králíček (1877-1930). Tento architekt svou tvorbou z let 1912 až 1914 byl na rozhraní pozdní geometrické secese a architektonického kubismu. Kubistické formy v architektuře začal používat jako jeden z prvních. V Praze pracoval pro již zmíněnou firmu M. Blechy, ale spolupracoval i s jinými staviteli. Podílel se tak na realizaci mnohých pražských staveb. Z jeho kubistické tvorby lze v hlavním městě spatřit právě interiér v Betlémské kapli, ale také dům Diamant na rohu Lazarské a Spálené ulice, orámování pro barokní sochu sv. Jana Nepomuckého vedle Diamantu a sloup s lucernou na Jungmannově náměstí, to vše z let 1912 až 1913. Plošný hvězdicovitý dekor v domě Diamant je podobný jako dekor v Betlémské kapli. Samotný dům je ovšem po architektonické stránce na pomezí geometrické secese nebo moderny a kubismu.

Na Betlémské kapli je architektonicky vzácné právě použití kubistického tvarosloví v sakrální stavbě. A to nejen v českém prostředí, ale i ve světě. Ovšem ještě jedna podobná stavba v našich zemích je. Jedná se o kostel evangelické církve h.v. v Pečkách. Ten byl vybudován v letech 1914 až 1916 podle plánu architekta Oldřicha Lisky (1881-1959) a posvěcen byl 16. 5. 1918. Podle letáku evangelického sboru v Pečkách jde o „jediný kubistický interiér kostela na světě.“ Kostel má skutečně zachovalý kubistický interiér s původním vybavením.

5. Převzaté kostely

Když bylo evangelíkům dovoleno kupovat nepoužívané katolické kostely, došlo v Čechách pouze ke dvěma takovým koupím (kromě již zmíněného případu kostela sv. Michala v Jirchářích, který si opatřil německý sbor). Jedná se o kostely sv. Salvátora a sv. Klimenta v Praze.

5. A. Kostel sv. Salvátora

Tento kostel zakoupil pražský sbor a.v. v roce 1863. Byl zbudován německými lutherány v letech 1611-1614 v goticko-renesančním slohu podle projektu

⁵¹ ANDĚL, Jaroslav; BAYEROVÁ, Marie aj. *Český kubismus 1909-1925 : malířství, sochařství, umělecké řemeslo, architektura*. Přel. V. Lahoda, O. Hájek aj. Stuttgart : Gerd Hatje, 1991. S. 248.

J. Christopha z Graubünden. Toto určení ovšem není jediné možné, v literatuře bývá kostel sv. Salvátora označován různě, třeba jako „pozdně renesanční novostavba...“⁵² nebo jako „manýristický.“⁵³ Je to jedna z prvních nekatolických sakrálních staveb v Čechách po vydání Majestátu Rudolfa II. roku 1609 a patří k nejvýznamnějším pozdně renesančním stavbám v našich zemích. Při dokončení a posvěcení stavby v roce 1614 zůstal kostel bez průčelních věží, tak to dokládají dobové prameny. V době pobělohorské jej roku 1624 získal řád paulánů. Zabavené evangelické kostely byly obvykle rychle přestavěny, u kostela sv. Salvátora to ale nejde doložit. To bylo asi proto, že kostel neměl pro tehdejší dobu typické protestantské věže v průčelí. Ty byly postaveny až za jiných okolností krátce před rokem 1689, kdy jsou připomínány v souvislosti s požárem, který je zničil. Pauláni taktéž provedli ve druhé polovině 17. století barokní přestavbu. Kostel byl sice obnoven, ale severní věž byla pravděpodobně znova zničena dalším požárem v roce 1754. Dodnes se zachovala jižní věž ve vrcholně barokní úpravě, která pochází ze 2. čtvrtiny 18. století. V roce 1790 se kostel s klášterem dostal do dražby, ale až roku 1795 jej získal mincovní úřad a byl upraven pro tento účel. V roce 1804 byla původní mramorová dlažba přemístěna do kostela sv. Haštala a v kostele byly umístěny stroje na výrobu mincí. Boční lodě byly užívány jako stáje a spodní oratoře sloužily k umístění žíhacích pecí a dalších zařízení potřebných k ražbě mincí. Mincovna přestala fungovat v roce 1848 a v roce 1857 byla definitivně zrušena. Roku 1861 požádala česká církev a.v. o přenechání kostela pro svou potřebu. Roku 1863 byl císařem udělen souhlas, ovšem s tím, že evangelíci zaplatí patnáct tisíc zlatých za pozemek. Poté následovaly stavební úpravy. Původně trojlodní kostel byl upraven tak, že postranní lodě sloužily jako byty a kanceláře. Podmínkou prodeje bylo, že bude zazděn hlavní vchod na klášterní dvůr a bude otevřen nový postranní vchod. Taktéž všechna okna proti klášteru měla být opatřena mřížemi, aby byl ochráněn erární majetek uložený v klášteře. Roku 1902 bylo odbouráno přiléhající křídlo kláštera a Kostečná ulice byla vyvýšena o sto šedesát cm. V roce 1907 navrhl Osvald Polívka úpravu fasád a také chtěl doplnit zničenou věž podle věže zchovalé.

⁵² VLČEK, Pavel aj. *Umělecké památky Prahy : Staré Město, Josefov*. 1. vyd. Praha : Academia, 1996. S. 115.

⁵³ GLATZ, Anton C.; HLOBIL, Ivo aj. *ABC kulturních památek Československa*. 1. vyd. Praha : Panorama, 1985. Pyramida- encyklopedie. S. 403.

To se ovšem po zásahu úřadů neuskutečnilo. Další projekt zpracoval Matěj Blecha. Tomu se nepodařilo upravit vhodným způsobem vstupní portál a tak byl později zjednodušen do dnešního stavu. Roku 1911 byly nalezeny fragmenty pozdně renesančních maleb erbů pražských měst, Šliků aj. Kostel sv. Salvátora je trojlodní chrám basilikálního typu s polygonálním závěrem. Má dvouvěžové průčelí, ale jak již bylo řečeno, věž se zachovala jen jedna. Dále se zachovaly renesanční malby na klenbě, které zobrazují Krista Spasitele obklopeného anděly a doprovázeného nápisy. Podle pověsti byly v tomto kostele tajně pohřbeny hlavy dvanácti českých pánů popravených na Staroměstském náměstí roku 1621. To se však zatím nepotvrdilo.

5. B. Kostel sv. Klimenta

Tento kostel zakoupil pražský sbor h.v. roku 1850. Je to jeden z nejstarších pražských kostelů, založen byl snad kolem roku 1065 a poprvé je písemně připomínán roku 1226. Je zmíněn v kronikách pokračovatelů Kosmových v oddíle věnovaném roku 1245. „Také za časů téhož krále (Václava I.) bylo vystavěno mnoho řeholních domů ve městě pražském, totiž bratří kazatelů u svatého Klimenta...“⁵⁴ Dále je o tomto kostele psáno v Dalimilově kronice v souvislosti s příchodem dominikánského řádu (datování je zde ale nepřesné).

„ Léta ot narozenié Jesuchrista milého
po tisúci po dvú stú po dvúdcátú sedmého,
Predikatoři do zemie jidú,
k sv. Klímentu do Pořičan vnidú;
u sv. Klímenta u mosta přisednice bieše,
ta sobie jmie Trubka jmieše,
ta sie ie zjevnie mluviti,
že sv. Klíment velí jim u mosta sobie slúžiti
oni z Poříéče vynidú,
k sv. Klímentu vnidú.“⁵⁵

⁵⁴ *Pokračovatelé Kosmovi*. Přel. K. Hrdina, V. V. Tomek, M. Bláhová. 1. vyd. Praha : Svoboda, 1974. S. 102.

⁵⁵ *Dalimilova chronika česká*. Otisk druhý. Praha : Váceslav Hanka, 1851. S. 135.

Po odchodu dominikánů po šesti letech sloužil asi jako farní kostel pro obyvatele blízkého okolí. Kostel byl původně asi postaven ještě ve slohu předrománském a později upraven románsky. U kostela též býval hřbitov. Ve třetí čtvrtině 14. století byl kostel goticky přestavěn do podoby, kterou má dodnes. Dále byl upraven po zakoupení církvi h.v. a v letech 1893-1894 regotisován podle projektu J. Blechy a architekta F. Mikše. Na protějším vltavském břehu v Bubnech v dnešní Praze 7 v Kostelní ulici stojí taktéž původně románský kostelík sv. Klimenta. Ve středověku byl mezi oběma místy brod (možná souvisí s oním mostem či předmostím z Dalimilovy kroniky). Tato spojitost naznačuje, že poutníci, kteří brod přecházeli, se asi obraceli v prosbách o přímluvu k patronu plavců sv. Klimentovi. Z doby gotické má kostel dodnes zachované rozměry, chrámová loď je asi dvacet metrů dlouhá, přes deset metrů široká a přes jedenáct metrů vysoká. V dobách husitských zde býval farářem Jan Protiva z Nové Vsi, který donášel na Jana Husa a taktéž proti němu svědčil v Kostnici. Jan Hus poznamenal ještě v Praze na jeho adresu, když seděl zakuklen na Husově kázání a psal si poznámky: „Piš, kuklíku, a nes na druhou stranu!“⁵⁶ Z patnáctého století pochází dodnes zachovalá klenba apsidy. V dalším století nejsou o kostelu zmínky. Známo je až to, že od roku 1526 do bělohorské bitvy byl užíván utrakvisty. Dokladem toho je kamenná deska s nápisem SLOWO PANIE ZUOSTAWA NA WIEKY 1578, dnes v průčelí kostela. Z těchto dob asi pochází cihlová klenba hlavní chrámové lodi. V utrakvistických dobách byl kostel vybaven literátskými kůry a také zvonem z roku 1550. Kůry a zvon se však nedochovaly. Z doby reformační se ale zachovaly vyřezávané dveře do sakristie. Jsou datovány rokem 1609, tedy rokem vydání Majestátu císaře Rudolfa II. Na kamenném ostění těchto dveří jsou zachována písmena WBB 1620. Možná se jedná o iniciály Václava Budovce z Budova, popraveného roku 1621 na Staroměstském náměstí. Západní předsíň kostela má nejisté datování. Klenbu má obdobnou jako hlavní loď. Ovšem průčelí má již barokní. V předsíni jsou zazděné tři náhrobní kameny, které patří členům rodiny Hradešínských, vlivných členů Jednoty bratrské. To dosvědčuje vzájemnou blízkost Jednoty bratrské a novoutrakvistů, zejména po vydání České konfese roku 1575. Po bitvě na Bílé hoře se kostel sv. Klimenta stal kostelem katolickým. Zpočátku neměl vlastní farnost a byl spravován farářem od

⁵⁶ HÁJEK, Blahoslav. *Kostel počátků křesťanství v Čechách*. Praha : Farní sbor českobratrské církve evangelické v Praze u Klimenta, 2000. S. 9.

blízkého kostela sv. Petra. V roce 1689 byl požárem zničen krov a roku 1699 bylo z literátského kůru ukradeno dvanáct svícňů. Na začátku 18. století byl kostel sv. Klimenta již kostelem farním. V roce 1705 měl šest oltářů. Tehdy byla na severní straně postavena čtyřhranná věž. V roce 1784 byl kostel a hřbitov zrušen. Byl zakoupen rodinou mlynáře Michalovice a používán jako sýpka. Dále v něm byly provedeny vnitřní úpravy. Roku 1850 koupil kostel evangelický sbor h.v. v Praze (ovšem byla to vlastně filiálka reformovaného sboru v Libiši) za dvacet sedm tisíc pět set zlatých. Poté bylo provedeno několik úprav. Kostel byl zbaven sýpkových pater a vybaven trojkřídlym kůrem. Dále zůstaly dvě kruchty, velká v západní části a menší v apsidě s varhanami. Byly odstraněny poškozené gotické kružby oken také byly dodány nové dveře. V čele kostela je tedy stůl Páně, kazatelna, kruchta a varhany. Pseudogotickou kazatelnu s baldachýnem, dochovanou dodnes, dodali v roce 1852 řezbáři Josef Heildeberg a Jindřich Wotoček. Staré fresky v apsidě byly již v té době přemalovány. V tomto období byly také pravděpodobně zbořeny hřbitovní zdi kolem kostela. Poslední velká přestavba byla provedena v devadesátých letech 19. století. Celý kostel i s věží byl puristicky regotisován podle tehdejší módy. Byly nahrazeny staré krovy a zvenčí přistavěny opěrné pilíře chrámové lodi. Dále byla souměrně přestavěna okna, původně nepravidelně umístěná. Byl zazděn jižní vchod uprostřed lodi a proražen vchod nový jihozápadní s lomeným štítem. Tak kostel dostal dnešní podobu. Ta se skládá z velké, dlouhé a široké lodi s představenou západní předsíní, z podélného pětiboce ukončeného presbytáře a z hranolové věže v koutě mezi severním bokem presbytáře a lodí. Kostel má v lodi devět lomených pseudogotických dvoudílných oken s kruhovou kružbou a pískovcovým prožlabeným ostěním. Okna pocházejí z let 1893-1894. Jen některá z nich jsou na místě původních gotických oken. Do lodi též ústí dva pseudogotické lomené portály. Pod východním oknem je vsazena pamětní deska M. J. Husa z roku 1915. Při opravě roku 1975 byly na původních omítkách nalezeny zbytky nástěnných maleb, které zobrazují pašijové motivy. Interiér není stylově jednotný. Zachovaly se dvě kruchty a varhany byly umístěny v apsidě na východní kruchtě. Dále byl dodán novogotický mobiliář, stůl Páně a kazatelna, pouze kamenná křtitelnice je v jiném stylu. Dále tehdejší staršovstvo obstaralo zvon od Arnošta Diepolda, který je datován rokem 1894 a nápis na něm připomíná přestavbu kostela. Tento zvon je užíván doposud.

6. Stavitelé Josef Blecha a Matěj Blecha

Mezi staviteli a architekty, kteří se podíleli na stavbách evangelických kostelů v druhé polovině 19. století a na začátku 20. století, si zvláštní pojednání zasluhují Josef Blecha a jeho syn⁵⁷ Matěj Blecha.

Josef Blecha starší (1841-1900) působil jako městský stavitel v Karlíně. Studoval na české technice v Praze, poté byl zaměstnancem Václava Šalandy, u kterého se také vyučil zedníkem. Když jeho zaměstnavatel roku 1862 onemocněl, převzal nedokončené stavby a potom založil vlastní firmu, která sídlila v Karlíně. Stavitelem se stal roku 1870. Od roku 1868 byl zakládajícím členem Spolku architektů a inženýrů v království Českém, později ovšem vystoupil. Také byl od roku 1871 až do konce života předsedou Jednoty stavitelů pro království České. Dále byl zakládajícím členem České matice technické.

Blechova firma se nejvíce věnovala budování měšťanských domů v Praze, kterých postavila značné množství. Jeho tvorba byla nejvíce ve slohu novorenesančním, později novobarokním a nakonec s prvky secese. Mezi jeho díla patří např. obytný a obchodní dům s novorenesanční fasádou čp. 1246/II v Klimentské ulici, dále ve stejné ulici novorenesanční domy čp. 1552/II a 1210/II, řada dalších domů na Novém Městě pražském a novobarokní nájemní dům čp. 341/X na rohu Královské třídy (Sokolovská) a Vinohradské ulice (Prvního pluku). V roce 1895 budoval sirotčinec v Kolíně a v roce 1898 schválil plán na „Zimní modlitebnu“ ve dvoře synagogy ve Vítkově ulici v Karlíně. V roce 1882 pravděpodobně navrhoval novorománský evangelický kostel církve h.v. v Černilově a novorenesanční evangelický kostel církve h.v. ve Chvaleticích. Tyto dva kostely ale bývají v literatuře připisovány i Matěji Blechovi (viz seznam kostelů). V Humpolci Josef Blecha postavil v roce 1891 věž evangelického kostela církve a.v. a v roce 1895 zde obnovoval novogotický kostel sv. Mikuláše.

⁵⁷ Příbuzenský vztah mezi Josefem Blechou a Matějem Blechou není v literatuře určen jednoznačně. Jsou označováni i jako bratři (NAŇKOVÁ, Věra; ZHRADNÍK, Pavel aj. *Encyklopedie architektů, stavitelů, zedníků a kameníků v Čechách*. 1. vyd. Praha : Academia, 2004. S. 67, 69). To je ale méně pravděpodobné, věkový rozdíl mezi nimi je dvacet let. Do jejich příbuzenstva patří ještě stavitel Alois Blecha a stavitel, projektant a podnikatel Josef Blecha mladší. Další tehdejší stavitel Josef Blecha nebyl významný a se stavitelskou rodinou Blechových neměl pravděpodobně příbuzenský vztah.

Některé stavby uskutečnila Blechova firma také podle plánů jiných projektantů.

Matěj Blecha (1861-1919) byl architekt a stavitel. V letech 1879-1881 studoval pozemní stavitelství na české technice v Praze a na technické universitě ve Vídni, kde dále studoval architekturu na AVU a také začal působit jako stavitel. Nejprve byl společníkem v rodinné firmě, ale později pracoval samostatně. Od roku 1885 byl členem Spolku architektů a inženýrů v království Českém. Svou činnost započal historickými slohy, např. novobarokním slohem. Ten je znát na jeho soutěžním návrhu na most císaře Františka v Praze z let 1889-1890 a na evangelickém kostele církve h.v. v Kladně z roku 1895. Dále tvořil ve slohu novorenesančním, secesním a pozdně secesním s prvky kubismu. Jak již bylo řečeno, Matěj Blecha někdy bývá označován za autora evangelických kostelů v Černilově a ve Chvalčovicích z roku 1882. Jinde je tento údaj vyvrácen tím, že v této době ještě studoval ve Vídni.⁵⁸ V Praze v prvních dvou desetiletích 20. století postavil množství činžovních a obchodních domů a bankovních paláců, které určily vzhled mnohých ulic a náměstí. V roce 1906 obdržel spolu s Josefem Fantou rytířský řád císaře Františka Josefa za výstavbu studentské koleje na Novém Městě pražském. V roce 1898 postavil v novorenesančním slohu⁵⁹ evangelický kostel církve h.v. v Nymburku. Některé secesní domy, které Matěj Blecha vybudoval na začátku 20. století, jsou vyzdobeny štukovými dekoracemi Celdy Kloučka. Dále Matěj Blecha stavěl v letech 1904-1905 dřevěný secesní katolický kostel sv. Vojtěcha v Libni. V roce 1906 zhotovil plán na „Ledový palác“ Moravské agrární a průmyslové banky čp. 795/II na Václavském náměstí. Jde o významnou pozdně secesní stavbu, ale objevily se v ní již prvky kubismu. Dokončena byla až v roce 1915. V roce 1907 navrhl rodinný dům Bohuslava Marečka v Jičíně. U tohoto domu také v letech 1907-1908 postavil secesní kostel evangelické církve a.v. V letech 1907-1910 stavěl s Emilem Králíčkem sokolovnu a lidové lázně čp. 2 v Primátorské ulici (Zenklova) v Libni. S Emilem Králíčkem vytvořil více staveb, třeba dům Diamant na rohu Spálené a Lazarské ulice, Betlémskou kapli evangelické církve h.v. na Žižkově aj. Po roce 1907 navrhl úpravu kostela sv. Salvátora evangelické církve a.v. na Starém

⁵⁸ BLAŽÍČKOVÁ-HOROVÁ, Naděžda; BROŽOVÁ, Jarmila aj. *Dějiny českého výtvarného umění 1780/1890 (III/2)*. 1. vyd. Praha : Academia, 2001. S. 159, 199.

⁵⁹ Jinde je uveden novobarokní sloh (BLAŽÍČKOVÁ-HOROVÁ, Naděžda; BROŽOVÁ, Jarmila aj. *Dějiny českého výtvarného umění 1780/1890 (III/2)*. 1. vyd. Praha : Academia, 2001. S. 193).

Městě pražském. V roce 1912 uskutečnila Blechova firma projekt Josefa Gočára na kubistický dům U černé Matky Boží čp. 569/I na Starém Městě pražském. Dále Matěj Blecha budoval v letech 1914-1917 secesní nájemní dům čp. 1172/II v Klimentské ulici a z let 1915-1920 pochází klasicistně secesní klinika čp. 500 a 501/II v ulici U Nemocnice. V roce 1916 upravil sál v čp. 1211/II v Klimentské ulici (dnes sborový dům Českobratrské církve evangelické).

Podobně jako u jiných architektů, kteří byli ve vedení významných firem, nelze ani u Matěje Blechy vždy přesně rozlišit, zda jsou některé plány skutečně jeho dílem nebo dílem jeho spolupracovníků a zaměstnanců. Třeba secesní fasády některých Blechových domů zdobí vegetabilní dekor Celdy Kloučka a kubistické prvky na jiných jeho stavbách jsou dílem Emila Králíčka.

7. Stavební slohy v období historismu

Jak již bylo řečeno, architektura evangelických kostelů v období rovnoprávnosti odpovídala tehdejšímu historisujícím slohům, tedy novorenesanci, novogotickému slohu, novorománskému slohu a vzácně i novobaroknímu slohu. Proto je zapotřebí zde věnovat období historismu samostatný oddíl.

Historismus je návrat ke slohovým formám minulosti, z kterých je vytvářen sloh nový. To se obvykle děje s cílem vyjádřit nějaký program nebo ideu. Je nutno rozlišovat programový historismus jako znovuoživení slohu od přirozeného přežívání slohu v následujících slohových obdobích. Znovuoživení slohu (tzv. **revival**) je např. návrat gotického slohu v 19. století v podobě novogotiky. Přežívání slohu (tzv. **survival**) je např. přežívání gotického slohu v Anglii v období renesance. Historismus se objevuje v průběhu celých dějin umění. Tak třeba renesance navazovala na antiku. V českých zemích se jedná o renesanční gotiku (např. kostel sv. Rocha v areálu Strahovského kláštera v Praze z let 1603-1612) nebo o barokní gotiku v době pobělohorské (např. kostel sv. Jana Nepomuckého na Zelené hoře u Žďáru nad Sázavou z let 1719-1722).

Nejdůležitějším obdobím historismu je ale až 19. století. V jeho druhé polovině historismus dosáhl vrcholu a v architektuře převládaly historické slohy. V tomto období ale také současně probíhal rozvoj moderní nehistorické architektury. Od počátku se rozvíjely dva historisující styly, novoklasicismus a romantismus. V českých zemích se v architektuře této doby rozlišují dvě etapy. Jsou to architektura

romantického historismu (asi v letech 1840-1860) a architektura přísného a pozdního historismu (asi v letech 1860-1890).

Příčiny, které vedly k neobvyklému vzestupu historismu v 19. století, nejsou dodnes zcela objasněny. Jedním z důvodů mohl být vliv buržoasie, která, nemajíc vlastní kulturní tradice, se snažila ukázat svůj význam užíváním stavebních slohů z minulosti. Tedy z období, kdy ve společnosti vládla šlechta. Dalším důvodem byl romantický obdiv k minulosti a možná i obava z neblahého vlivu průmyslové civilizace. K velkému rozšíření historických slohů přispěla i dobově podmíněná teorie historismu. Tak tomu bylo zejména v druhé polovině 19. století. Také se ukázala obtížnost hledání nového slohu v architektuře. „Roku 1851 dokonce bavorský král Maxmilian II. vypsal soutěž na vynalezení nového slohu. Soutěž skončila neúspěchem...“⁶⁰ Dále k rozvoji historismu asi přispěla i snaha novodobých národů zdůraznit vlastní minulost.

V období romantismu nastalo znovuoživení gotického slohu, v některých oblastech tomu tak bylo již v polovině 18. století (např. stavby šlechtických sídel v Anglii). V této době se ale používaly i orientální motivy, nebyla zde tedy stylová čistota. Po období romantického historismu nastalo v druhé polovině 19. století období historismu přísného. Ten prosazoval dodržování přísných slohových pravidel podle slohů minulosti. To jistě souviselo i s dobovým restaurátorským purismem, tedy snahou odstranit z památek novější prvky, které neodpovídají původnímu slohu, a v tomto původním slohu doplnit prvky chybějící. V této snaze u nás neblaze proslul architekt a restaurátor Josef Mocker. „Mocker totiž nedbal hodnot následných slohových období a nemilosrdně vymýtil vše, co tvarově neodpovídalo době vzniku objektu, ať to bylo sebehodnotnější.“⁶¹

V tomto období byly jednotlivé historisující slohy rozděleny i podle použití. Novogotický sloh byl používán při přestavbách šlechtických sídel a později pro sakrální stavby. K těmto účelům se v menší míře uplatnily i novorománský sloh a znovuoživení byzantské architektury. Novogotický sloh byl navíc ve Francii a v Německu považován za národní sloh. Pro musea, divadla, obrazárny a finanční

⁶⁰ DUDÁK, Vladislav; POŠVA, Rudolf aj. *Encyklopedie světové architektury : od menhiru k dekonstruktivismu*. 1. díl, A-K. 1. vyd. Praha : Baset, 2000. S. 358.

⁶¹ BENEŠOVÁ, Marie. *Česká architektura v proměnách dvou století 1780-1980*. 1. vyd. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1984. Odborná literatura pro učitele. S. 148.

institute byl používán novorenesanční sloh a později sloh novobarokní. Zajímavá situace v církevní architektuře nastala ve Spojených státech amerických. Zde se podle slohu odlišovaly jednotlivé církve. Katolická církev stavěla své kostely v novobyzantském a novorománském slohu, presbyteriáni v novogotickém slohu, unitáři v koloniálním slohu a společnost Křesťanská věda v novoklasicistickém slohu.

Na konci 19. století nastalo období pozdního historismu, který se vyznačoval uvolněním slohových pravidel a inspirací z dosud opomíjených historických slohů (např. vladislavská gotika, manýrismus, baroko aj.). Čerpal ovšem i z oblastí mimo Evropu. Měšťanské domy byly v této době stavěny hlavně v novorenesančním a novogotickém slohu, později i ve slohu novobarokním. Slohové tvary byly ale omezeny pouze na vnější vzhled. Vliv historismu byl znát i na moderní železobetonové architektuře.

Za reakci na historismus nebo i za vyústění historismu je možno pokládat období secese. To ovšem není zcela jednoznačné.

8. Seznam kostelů, modliteben a kaplí českých sborů církví a.v. a h.v. v Čechách v letech 1781-1918

(Uvedeno jméno obce, vyznání sboru a rok dokončení⁶² nebo posvěcení⁶³ stavby a rok důležité přestavby, stavební sloh, architekt, stavitel, popř. jiné důležité stavební skutečnosti).

⁶² Datování některých kostelů je v literatuře rozdílné. Někde je nejasné, zda jde o rok založení stavby, rok dokončení nebo posvěcení, popř. jsou tyto údaje zaměněny. U kostela v Krouně je rozdíl třináct let. Kostel v Křížlicích bývá zase datován do roku 1781, tedy do roku vydání tolerančního patentu. Tak např. BLAŽÍČKOVÁ-HOROVÁ, Naděžda; BROŽOVÁ, Jarmila aj. *Dějiny českého výtvarného umění 1780/1890 (III/1)*. 1. vyd. Praha : Academia, 2001. S. 52 aj.

⁶³ Posvěcení evangelických kostelů se dělo slovem Božím a modlitbou. „Dne 6. července 1869 konána ... slavnost posvěcení nového chrámu. Modlitbu posvěcující vykonal vys. důst. superintendent český J. Veselý, Libštátský far. E. Havelka slavnostní kázání v chrámě ...“ (KAŠPAR, L. B. *Památník reformované církve Českomoravské*. Praha : Spolek Komenského, 1881. S. 64). Dále v pozdějších ustanoveních „Položení základního kamene chrámu a svěcení chrámu slovem Božím“ je pravidlo „V chrámu (modlitebně) zpěv, posvěcující proslov a modlitba synodního seniora ...“ (*Kniha modliteb a služebností Českobratrské církve evangelické*. 2. vyd. Praha : Kalich, 1953. S. 211).

Bohuslavice, kostel a.v. 1821 (prodán 1921), kostel a.v. 1899 (novogotický sloh, arch. Josef Blecha)

Borová, kostel h.v. 1783

Bošín viz Křinec

Bučina, kostel h.v. 1786, průčelí přistavěno 1883 (novorenesanční sloh)

Bukovka, dřevěný kostel h.v. 1785, kostel h.v. 1861 (novorenesanční sloh)

Čáslav, kostel h.v. 1869 (novorománský sloh⁶⁴, arch. František Schmoranz starší⁶⁵)

Čermná viz Horní Čermná

Černilov, dřevěný kostel h.v. 1786, kostel h.v. 1830 (povoleno vchod od silnice), vížka a dva zvony přidány 1857, dále přestavěn 1882 (novorománský sloh, arch. Josef Blecha⁶⁶); dřevěný kostel a.v. 1788, kostel a.v. 1824, věž přistavěna 1889

Číhošť, kostel a.v. 1900 (přestavěná usedlost)

Dvakačovice, kostel h.v. 1785 (zničen požárem 1854), kostel h.v. 1860

Džbánov, kostel h.v. 1784, kostel h.v. 1881 (novorománský sloh s prvky renesance a baroka)

Horní Čermná, dřevěný kostel h.v. 1788, kostel h.v. 1839, věž přistavěna 1885

Horní Dubenky, kostel a.v. 1786, věž přistavěna 1857

⁶⁴ Určení slohu není v literatuře jednotné. Je označován jako „novorománský“ (KUČA, Karel. *Atlas památek : Česká republika*. 1. díl, A/N. 1. vyd. Praha : Miloš Uhlíř-Baset, 2002. S. 118), „pseudogotický“ (POCHE, Emanuel; HOŘEJŠÍ, Jiřina aj. *Umělecké památky Čech*. 1. díl, A/J. 1. vyd. Praha : Academia, 1977. S. 172) nebo „byzantinsko-románského slohu“ (KAŠPAR, L. B. *Památník reformované církve Českomoravské*. Praha : Spolek Komenského, 1881. S. 64).

⁶⁵ František Schmoranz starší (1814-1902), architekt, stavitel, konservátor a městský stavitel v Chrudimi. Věnoval se hlavně obnově a regotisaci církevních staveb. K jeho dílům patří historisující stavba hřbitovní kaple Povýšení sv. Kříže a novogotický kostel sv. Jakuba Většího v Chotěboři, novogotický kostel sv. Vavřince ve Vavřinci aj. Také se podílel na úpravách interiéru zámku Konopiště pro následníka trůnu Františka Ferdinanda d'Este.

⁶⁶ Kostel v Černilově je někdy připisován Matěji Blechovi, tak např. POCHE, Emanuel; HOŘEJŠÍ, Jiřina aj. *Umělecké památky Čech*. 1. díl, A/J. 1. vyd. Praha : Academia, 1977. S. 185. Novější určení je v BLAŽÍČKOVÁ-HOROVÁ, Naděžda; BROŽOVÁ, Jarmila aj. *Dějiny českého výtvarného umění 1780/1890 (III/2)*. 1. vyd. Praha : Academia, 2001. S. 159, 199. Zde je jako tvůrce uveden Josef Blecha. S opatrností je za autora opět označen Matěj Blecha v NAŇKOVÁ, Věra; ZAHRADNÍK, Pavel aj. *Encyklopedie architektů, stavitelů, zedníků a kameníků v Čechách*. 1. vyd. Praha : Academia, 2004. S. 69.

Horní Krupá, kostel h.v. 1847 (klasicistický sloh, podle plánu stavitele Prchala z Habru)

Hořátev, kostel h.v. 1792, předsíň přistavěna 1811 (pozdně barokní štít)

Hradec Králové, kostel h.v. 1912 (moderní řešení, možné husitské a bratrské vzory, arch. Oldřich Liska⁶⁷, stavitel Josef Fňouk); modlitebna a.v. 1883 (v budově Lutherova ústavu, původně dřevěná veranda, od roku 1894 místnost v přízemí, přestavbu provedl stavitel Václav Rejchl starší⁶⁸, zbořena 1913), znovu postavena 1914 (secesní dekorativistický sloh, od roku 1915 název Husův dům, arch. Václav Rejchl mladší⁶⁹, stavitel Václav Rejchl starší)

Hradiště, kostel h.v. 1787, kostel h.v. 1847

Hronov, modlitebna h.v. 1876

⁶⁷ Oldřich Liska (1881-1959) byl architekt a v letech 1908-1947 městský architekt v Hradci Králové. Jeho další díla jsou škola v Nechanicích, na které pracoval spolu s Josefem Fňoukem, činžovní a rodinné domy a dům Charlotty Masarykové (sanatorium TBC) v Pardubicích, městská elektrárna v Hradci Králové, sokolovna v Sobotce aj.

⁶⁸ Václav Rejchl starší (1852-1928) působil jako stavitel v Hradci Králové. Byl otec architekta a urbanisty Václava Rejchla mladšího a architekta, malíře a grafika Jana Rejchla. Nejprve se vyučil zedníkem, potom v roce 1874 obdržel stavební koncesi a dále sám projektoval a stavěl. Jeho tvorba byla ovlivněna dobovým historismem v architektuře, později ale přešel k secesnímu slohu. Mezi jeho díla patří činžovní a nájemní domy, secesní vila MUDr. O. Klumpara aj., to vše v Hradci Králové.

⁶⁹ Jinde je jako autor Lutherova ústavu s modlitebnou uváděn Josef Gočár (1880-1945), (NAŇKOVÁ, Věra; ZAHRADNÍK, Pavel aj. *Encyklopedie architektů, stavitelů, zedníků a kameníků v Čechách*. 1. vyd. Praha : Academia, 2004. S. 199). Jeho projekt z let 1909-1910 ale nebyl realizován. Tento neuskutečněný návrh velmi kritisoval E. Edgar. Odporuje prý „... náboženskému a životnímu názoru protestantů“ a při pohledu na modlitebnu „... musí se myslet spíše na nějakou koželuhárnu nebo sušárnu nežli na dům, kde se schází evangelíci k bohoslužbám. A zase je tu zdánlivý katolický chór.“ J. Gočár si prý „... nedovede představit evangelické modlitebny bez katolické symboliky“ (EDGAR, Emil. *Protestantismus a architektura*. Praha Karlín : Emil Šolc, 1912. S. 109, 112).

Václav Rejchl mladší (1884-1964) byl architekt a urbanista v Hradci Králové. Studoval architekturu na české technice. V roce 1907 byl na praxi u stavební firmy Blecha v Praze. V letech 1909-1914 byl zaměstnancem u firmy svého otce Václava Rejchla staršího, od roku 1913 pracoval samostatně jako architekt. V roce 1909 zhotovil se spolupracovníky soutěžní regulační plán pro Hradec Králové a jeho konečnou verzi vypracoval v roce 1911 s Oldřichem Liskou. Jeho architektonická tvorba začala ve slohu secesního dekorativismu a dospěla ke klasicisující monumentální architektuře. Mezi jeho tvorbu v Hradci Králové patří dům YMCA, dům Okresní péče o mládež, budova Hlavního nádraží, budova Krajského soudu, komplex budov Vojenského letiště aj.

Humpolec, kostel a.v. 1785 (pozděně barokní sloh, podle plánu stavitelského mistra Bartoloměje Krpálka z Hradce⁷⁰), přestavba oken z donucení podle tolerančních předpisů, do původní podoby upraveno kolem roku 1848, kostel a.v. 1862 (novorománský sloh, podle plánu stavitele Jana Martina), věž přistavěna 1891 (novorenesanční sloh, arch. Josef Blecha)

Chleby, kostel h.v. 1786, kostel h.v. 1888 (novorománský sloh, pro pět set lidí!, podle vlastního plánu stavěl Emil Prückner⁷¹)

Choceň, kostel h.v. 1869 (stavitel Karel Havlíček z Chocně)

Chrudim, kostel h.v. 1890

Chvaletice, kostel h.v. 1783, kostel h.v. 1882 (novorenesanční sloh, arch. Josef Blecha⁷², stavitel Böhm)

Jičín, kostel a.v. 1908 (u domu Bohuslava Marečka, secesní sloh, arch. Matěj Blecha)

Jindřichův Hradec, kostel a.v. 1906

Kladno, kostel h.v. 1895 (barokisující sloh, stavitel Matěj Blecha)

Kláster nad Dědinou, kostel h.v. 1785 (empírový sloh), později přestavěn (novorománský sloh), věž přistavěna 1885

Kolín, kostel h.v. 1871 (novogotický sloh)

Kovanec (též Kovánec), kostel a.v. 1786 (pozděně barokní sloh, postaven zednickým mistrem Pavlem Štrubochem z Bezna), věž přistavěna 1876 (novorománský sloh, podle návrhu Josefa Langera z Řepína)

⁷⁰ Jinde je stavitel Krpálek „z Herálce“ (BEDNÁŘ, František. *Památník Českobratrské církve evangelické*. Praha : Kalich, 1924. S. 325 nebo NAŇKOVÁ, Věra; ZAHRADNÍK, Pavel aj. *Encyklopedie architektů, stavitelů, zedníků a kameníků v Čechách*. 1. vyd. Praha : Academia, 2004. S. 343).

⁷¹ Emil Prückner (1853-1934), architekt a stavitel, spolumajitel stavební firmy J. Čermák & E. Prückner v Nymburku. Zde tato firma postavila roku 1881 sakristii kostela sv. Jana Nepomuckého a roku 1898 novorenesanční sokolovnu.

⁷² Kostel v Chvaleticích je někdy připisován Matěji Blechovi, tak např. BEDNÁŘ, František. *Památník Českobratrské církve evangelické*. Praha : Kalich, 1924. S. 293. Novější určení je v BLAŽÍČKOVÁ-HOROVÁ, Naděžda; BROŽOVÁ, Jarmila aj. *Dějiny českého výtvarného umění 1780/1890 (III/2)*. 1. vyd. Praha : Academia, 2001. S. 159, 199. Zde je jako tvůrce uveden Josef Blecha. S opatrností je za autora opět označen Matěj Blecha v NAŇKOVÁ, Věra; ZAHRADNÍK, Pavel aj. *Encyklopedie architektů, stavitelů, zedníků a kameníků v Čechách*. 1. vyd. Praha : Academia, 2004. S. 69.

Krabčice, kostel a.v. 1784, kostel h.v. 1790, kostel h.v. 1885 (novorenesanční sloh)

Krakovany, dřevěný kostel h.v. 1784, kostel h.v. 1805, prodloužen 1840

Krouna, kostel h.v. 1784, kostel h.v. 1878⁷³ (novogotický sloh, arch. František Schmoranz starší)

Krucemburk (1949-1992 Křížová), dřevěný kostel a.v. 1786, kostel a.v. 1840 (klasicistický sloh, podle plánu Jana Wurma)

Křinec-Bošín (dříve Bošín), dřevěný kostel h.v. 1795 (stavitel Petr Mšenský z Dobrovan), kostel h.v. 1850 (klasicistický sloh, později zbourán), kostel h.v. 1887 (novorománský sloh, stavitel Blecha⁷⁴ z Karlína)

Křížlice, kostel a.v. 1786, věž přistavěna asi 1878

Křížová viz Krucemburk

Kšely, kostel h.v. 1792 (barokní sloh), přestavěn 1851 (klasicistický sloh)

Kutná Hora, kostel h.v. 1888 (novorenesanční sloh⁷⁵, arch. František Buldra⁷⁶), hřbitovní kaple h.v. 1913

Ledčice, kostel h.v. 1791 (pozdně barokní sloh)

Libčice nad Vltavou (dříve Libšice), kostel h.v. 1867 (novorománský sloh)

Libenice, kostel h.v. 1827

Libice nad Cidlinou, kostel h.v. 1794, kostel h.v. 1896 (český novorenesanční sloh, arch. Čeněk Kříčka⁷⁷)

Libiš, kostel h.v. 1792

Libkovice (dříve Lipkovice), kostel a.v. 1855 (první český evangelický kostel v Čechách s věží a zvonem)

⁷³ Bývá uváděn i rok 1891, např. NAŇKOVÁ, Věra; ZAHRADNÍK, Pavel aj. *Encyklopedie architektů, stavitelů, zedníků a kameníků v Čechách*. 1. vyd. Praha : Academia, 2004. S. 586 aj.

⁷⁴ Není jasné, zda se jedná o Josefa Blechu nebo Matěje Blechu.

⁷⁵ Jinde „ve slohu řeckém“ (BEDNÁŘ, František. *Památník Českobratrské církve evangelické*. Praha : Kalich, 1924. S. 286).

⁷⁶ František Buldra starší (1851-1926), architekt, stavitel a stavební podnikatel. Jeho tvorba se vyvíjela od novorenesančního slohu k secesi. Mezi jeho díla patří mnohé novorenesanční domy v Praze, např. čp. 681, 682 a 683/XI v Karlově (dnes Seifertově) ul. na Žižkově nebo čp. 1959/II a 1960/II v Myslíkově ul. na Novém Městě pražském aj.

⁷⁷ Čeněk Kříčka (1858-1948), architekt a stavitel. Jeho dalšími díly ve stylu české novorenesance jsou učitelství v Čáslavi, vila v Sedlově u Kolína a tkalcovská škola v Rychnově nad Kněžnou. V Libici nad Cidlinou postavil ještě rodinné mauzoleum na evangelickém hřbitově.

Libštát, kostel h.v. 1787 (barokní průčelí se štítem), kostel a.v. 1842, dřevěná zvonice a.v. 1871

Litomyšl, kostel h.v. 1905

Lozice, kostel h.v. 1784, upraven a věž přistavěna 1911 (prostá secesní fasáda, arch. Jan Veselský)

Lysá nad Labem, kostel h.v. 1789 (vyhořel 1837, potom obnoven)

Maleč, kostel h.v. 1892 (novorománský sloh)

Mělnické Vtelnno, kostel h.v. 1787 (pozdně barokní sloh), věž přistavěna 1865

Mělník, kostel h.v. 1897 (novorenesanční sloh)

Močovice, kostel h.v. 1789 (zničen požárem 1866)

Moraveč, kostel h.v. 1785, věž přistavěna (novogotický sloh, podle návrhu S. Walsera) a nový vchod upraven od silnice 1876

Nebužely, kostel h.v. 1786 (pozdně barokní sloh), obnoven 1816, věž přistavěna (novorománský sloh) a vchod přemístěn na průčelní stranu k silnici 1862-1864

Nymburk, kostel h.v. 1898 (novorenesanční sloh⁷⁸, arch. B. Albert, stavitel Matěj Blecha)

Opatov, kostel h.v. 1868 (novorománský sloh, stavitel J. Bláha z Kostelce)

Opatovice (okr. Kutná Hora), dřevěný kostel a.v. 1785 (zbořen 1819), kostel a.v. 1820 (zbořen 1886), kostel a.v. 1887

Opolany, kostel h.v. 1893 (novorenesanční sloh)

Pardubice, kostel h.v. 1897 (podle plánu Josefa Blechy⁷⁹)

Pečky, kostel h.v. 1918 (vybudován v letech 1914-1916, kubistický interiér, arch. Oldřich Liska, stavitel Josef Fňouk)

Plzeň, modlitebna a.v. 1909, přestavba 1914, východní sbor (dnes Korandův sbor); modlitebna h.v. 1908, západní sbor

Poděbrady, kostel h.v. 1878 (zbořen 1962)

⁷⁸ Jinde je uveden novobarokní sloh (BLAŽÍČKOVÁ-HOROVÁ, Naděžda; BROŽOVÁ, Jarmila aj. *Dějiny českého výtvarného umění 1780/1890 (III/2)*. 1. vyd. Praha : Academia, 2001. S. 193).

⁷⁹ Takto POCHE, Emanuel; HOŘEJŠÍ, Jiřina aj. *Umělecké památky Čech*. 3. díl, P/Š. 1. vyd. Praha : Academia, 1980. S. 26. Jinde je uveden Matěj Blecha (KUČA, Karel. *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. 5. díl, Par-Pra. 1. vyd. Praha : Libri, 2002. S. 60).

Praha

modlitebna a.v. 1784, Truhlářská ul. 8, Praha 1

kostel sv. Salvátora a.v. 1614, Salvátorská 1045/1, Praha 1

kostel sv. Klimenta h.v. založen kolem roku 1065, první písemná zmínka je z roku 1226, Klimentská 1211/18, Praha 1

modlitebna ve škole Na Zatlance h.v. 1916, Praha Smíchov

modlitebna h.v. 1892, Kollárova ul.; modlitebna h.v. 1907, Praha 2

Vinohrady, Korunní 1440/60 (novogotický sloh, arch. Antonín Turek⁸⁰, stavitel Antonín Dvořák)

kostel h.v. 1914 (Betlémská kaple), Žižkov I, Praha 3, Prokopova 216/4 (kubistické prvky, arch. Emil Králíček, stavitel Matěj Blecha)

Proseč u Skutče, kostel h.v. 1784, kostel h.v. 1838 (empírový sloh)

Přelouč, kostel h.v. sedmdesátá léta 19. stol., kostel h.v. 1905 (český novorenesanční sloh, uspořádání lavic podle amerického vzoru, lavice postavené jako v amfiteatru do půlkruhu kolem stolu Páně a kazatelny, arch. Rudolf Kříženecký⁸¹, stavitel Jan Mareš z Jičína)

Pustá Rybná, kostel h.v. 1894

Raná u Hlinska (dříve Ranná), kostel h.v. 1875 (novogotický sloh)

Roudnice nad Labem, kostel h.v. 1909 (secesní sloh, moderní řešení, arch. Otto Kuhlmann z Berlína-Charlottenburgu, stavitel Hádl), věž přistavěna 1938

Rybníky, kostel a.v. 1847 (klasicistický sloh)

Sázava (okr. Žďár nad Sázavou), kostel h.v. 1785, věž přistavěna 1885 (novorománský sloh)

Sázavka (dříve Smrdov), kostel a.v. 1880 (rustikální a ovlivněný novorománským slohem, asi přestavěná kovárna)

⁸⁰ Antonín Turek (1861-1916), architekt. Od roku 1884 ve službách městské obce Vinohrady, zde byl vrchním městským inženýrem s titulem stavebního rady. Na Vinohradech vytvořil více staveb, třeba novorenesanční vodárenskou věž v Korunní ul., novorenesanční Národní dům, novogotickou kapli sv. Václava na hřbitově, ústřední tržnici ve Slezské ul. a dále radnici v Nuslích. Také tvořil i mimo Prahu.

⁸¹ Rudolf Kříženecký (1861-1939), inženýr architekt, stavitel a profesor. Jeho tvorba postupovala od novorenesančního slohu přes secesi k dekorativismu. Podílel se na stavbě Národního musea v Praze. Dále vytvořil budovu obchodní a živnostenské komory v Praze, Pražské sanatorium v Podolí, sanatorium TBC na Pleši (Nová Ves pod Pleší) aj. Také v letech 1923-1932 prováděl změny v pražském Rudolfinu pro potřeby parlamentu.

Semonice, kostel h.v. 1872 (novorenesanční sloh⁸²)
Semtěš (okr. Kutná Hora), kostel h.v. 1783, kostel h.v. 1867 (novorománský sloh)
Sloupnice, kostel h.v. 1795
Smrdov viz Sázavka
Soběhrdy, dřevěný kostel h.v. 1787, kostel h.v. 1832 (barokní sloh), obnoven a věž
přistavěna 1909 (dostavěná věž v biedermeierovském slohu, arch. Matěj
Blecha)
Spálov, kostel a.v. 1889
Strměchy, kostel h.v. 1788, okna zvětšena 1858, toleranční uspořádání interiéru
zrušeno při opravě 1881
Strmilov, kostel a.v. 1915
Svratouch, kostel h.v. 1784, opraven 1911 (secesní sloh)
Škvorec, kostel h.v. 1893 (novogotický sloh)
Šonov, kostel a.v. 1865
Tábor, modlitebna h.v. 1908-1910⁸³
Telecí, kostel h.v. 1783, věž přistavěna a loď zvýšena 1890
Tmávka, dřevěný kostel a.v. 1783 (první z českých tolerančních sborů), kostel a.v.
1797, kostel a.v. 1884 (novorenesanční sloh)
Trnov, kostel h.v. 1902
Třebechovice pod Orebem, modlitebna h.v. 1871 (bývalá hospoda), kostel h.v. 1880
(novorománský sloh, stavitel A. Nový z Rychnova)
Uhlířské Janovice, kostel h.v. 1911
Valteřice, kostel a.v. 1866 (novogotický sloh, později prodán)
Valtínov, kostel a.v. 1905
Velenice (okr. Nymburk), kostel h.v. 1785 (povolena zakulacená okna)

⁸² Takto POCHE, Emanuel; HOŘEJŠÍ, Jiřina aj. *Umělecké památky Čech*. 3. díl, P/Š. 1. vyd. Praha : Academia, 1980. S. 308. Jinde je uveden sloh „románský“ (EDGAR, Emil. *Protestantismus a architektura*. Praha Karlín : Emil Šolc, 1912. S. 71).

⁸³ V literatuře je někdy uváděn také evangelický kostel v Táboře v Jeronýmově ulici z roku 1914 od architekta O. Kuhlmana a Pavla Janáka (POCHE, Emanuel; HOŘEJŠÍ, Jiřina aj. *Umělecké památky Čech*. 4. díl, T/Ž. 1. vyd. Praha : Academia, 1982. S. 19 nebo KUČA, Karel. *Atlas památek : Česká republika*. 2. díl, O/Ž. 1. vyd. Praha : Miloš Uhlíř-Baset, 2002. S. 1116). Tento kostel byl sice plánován, ale nebyl realizován.

Velim, kostel h.v. 1784 (později zbourán), kostel h.v. 1854 (v interiéru raně barokní lavice a kazatelna ze zrušeného kláštera v Praze)

Velká Lhota u Dačic, společný kostel a.v. i h.v. 1784, přestavěn na nový kostel a.v. 1876 (novogotický sloh), kostel h.v.1873

Vilémov (dříve Vilímov) u Golčova Jeníkova, kostel a.v. 1882

Vtelno viz Mělnické Vtelno

Vysoká u Mělníka, kostel h.v. 1786, přestavba dveří a oken z donucení podle tolerančních předpisů 1787, úprava do původní podoby po šedesáti letech

Vysoké Mýto, kostel h.v. 1897

Zahrádky, kostel a.v. 1904

Zvěstovice, společný kostel a.v. i h.v. 1863, hřbitovní kaple a.v. 1914

9. Závěr

Evangelická církevní architektura v prvním ze zkoumaných období (1781-1860) byla omezena nařízeními tolerančního patentu. Až na malé výjimky tak vlastně ani nepřipomínala obvyklé sakrální stavby této doby. To byl také smysl omezujících nařízení. Svému pravému účelu (společné modlitby, kázání a čtení z Písma) ale toleranční stavby dobře posloužily. Ostatně k tomuto účelu bývá evangelický kostel stavěn, vnější representace není až tak důležitá. Zejména u staveb církve h.v. se vnitřní uspořádání ukázalo jako velmi praktické. Nachází se i v dřevěném kostele Českobratrské církve evangelické v Praze Braníku postaveném až v polovině 20. století.

Po stránce architektonické většina tolerančních staveb nijak zvláště ne vynikala. Projevila se na nich lidová architektura (hlavně u dřevěných staveb), barokní sloh a pouze v několika ojedinělých případech i sloh klasicistický a empírový. Avšak v původním stavu se do dnešní doby dochovalo jen velmi málo těchto staveb.

Architektura evangelických kostelů z druhého období (1861-1918) více odpovídá obecnému vývoji stavebních slohů než architektura tolerančních staveb. Kostely z období rovnoprávnosti byly totiž obvykle stavěny v některém z tehdy běžných historisujících slohů a jsou tak normální součástí tehdejší architektury. Po stránce estetické mají jistě velkou hodnotu, ale byly i kritikovány za to, že jsou prý méně praktické a také příliš napodobují katolické chrámy. S kritikou se setkaly i přestavby starých tolerančních kostelů. Tyto kritické hlasy jsou ale většinou až

z pozdější doby. Nikoli z doby čerstvě nabyté rovnoprávnosti. V tom je možná příčina nepochopení toho, proč se evangelíci snažili „vyrovnat“ katolické církvi i v architektuře. Soudobá i pozdější negativní hodnocení také více vycházejí z věroučných stanovisek než jen ze zkoumání architektury.

Mezi kostely z druhého období se objevily i stavby, které se vymykají historisujícím slohům. Jsou to Betlémská kaple v Praze na Žižkově, kostely v Pečkách, v Hradci Králové, v Roudnici nad Labem a v Jičíně a přistavěná věž kostela v Soběhrdech. Ty ale vznikly až na počátku 20. století, tedy v době, kdy historisující slohy byly na ústupu a prosazovaly se secese, kubismus a moderní architektura.

Z výše uvedeného lze vysledovat tři etapy architektonických proměn evangelických kostelů v souvislosti s obecným vývojem stavebních slohů. V první etapě (konec 18. století a první polovina 19. století) neměly evangelické stavby vyhraněný sloh a byly stavěny pod vlivem lidové architektury a barokního slohu a vzácně i ve slohu klasicistním a empírovém. V druhé etapě (přibližně druhá polovina 19. století) tyto stavby odpovídaly tehdejší historisujícím slohům, tedy novorenesanci, novogotickému a novorománskému slohu a vzácně i slohu novobaroknímu. Ve třetí etapě (začátek 20. století) se u evangelických kostelů projevil secesní sloh, kubismus a moderní architektura.

10. Slovník důležitých termínů

Apsida – polokruhovitý, mnohoúhelný nebo pravoúhlý výklenek nebo výstupek, původně pro hlavní oltář

Atika – nízká zeď nebo balustráda nad hlavní římsou stavby, která v pohledu zakrývá střechu

Baldachýn – ochranná stříška

Balustráda – sloupkové zábradlí

Basilika – hlavní typ chrámu s podélným půdorysem, který má lichý počet lodí oddělených sloupy nebo pilíři

Biedermeier – styl, který od poloviny 2. desetiletí 19. století ovlivňoval umělecké řemeslo, kladl důraz na harmonii, fantazii a barevnost a používal symboliku květin a jejich barev, jeho produkce byla určena hlavně pro měšťanské vrstvy, název podle satirické postavy měšťáka „čackého Meiera“ (der biedere Meier)

Dekorativismus – umělecký směr, který jednoznačně zdůrazňuje dekorativnost, okrasnost, ozdobnost

Empír – umělecký styl v době prvního císařství ve Francii, který vychází z klasicismu, zdůrazňuje střízlivou a ušlechtilou prostotu, v architektuře usiluje o monumentálnost, v českých zemích asi v letech 1810-1840

Empora – prostor v chrámu otevřený dovnitř, nesený klenbou na sloupech nebo pilířích; galerie, kruchta

Fabion – zaoblený nebo jinak profilovaný přechod mezi stropem a stěnou

Galerie – ochoz ve výši patra

Hambalek – též hambálek; vodorovný trám spojující krokve střechy; vodorovná rozpěra mezi krokve

Chór – místo v kostele, kde jsou umístěna sedadla pro kněžstvo

Kaseta – jednotlivé prohloubené a orámované pole stropu

Klasicismus – stylový směr, který odvozuje svůj tvarový řád z klasického antického umění, uplatňoval se hlavně na přelomu 18. a 19. století

Koncha – zaklenutá polokopule, klenba nad půlkruhem, která uzavírá apsidu nebo výklenek

Krokev – trám v krovu, který je kolmý k hřebenu i k dolnímu okraji střechy a podpírá nosnou konstrukci krytiny

Kruchta – vyvýšená prostora pro varhany, zpěváky a hudebníky v úrovni patra, přístupná po zvláštním schodišti

Kůr – galerijní prostor využívaný pro hudební produkce

Lisena – svislý plochý pás, který člení a zdobí stěnu a mírně vystupuje před líc zdiva

Manýrismus – období pozdní italské renesance, asi v letech 1530-1600; období mezi renesancí a barokem, v českých zemích v první polovině 17. století

Nika – pravoúhlý nebo okrouhlý výklenek v síle zdi, který je seshora uzavřen konchou

Oratoř – místo nebo sál určené k modlitbám, v katolické církvi sloužilo také k bohoslužbám pro soukromou potřebu; též kaple

Ostění – postranní části rámování otvoru ve stěně

Pilastr – plochý a hranatý výstupek na stěně s dekorativní funkcí; pilíř s dřikem, patkou nebo hlavicí

Polygon - mnohoúhelník

Portál – architektonicky upravený vchod nebo vjezd do budovy

Presbyterium (presbytář) - kněžiště, prostranství u hlavního oltáře pro duchovní a ministranty, obvykle zvýšené a oddělené zábradlím; též chór

Roseta – růžice; dekorativní prvek ve tvaru růže; kruhové zdobené okno

Rustikální – vyplývající z prostého venkovského způsobu života

Sakristie – vedlejší chrámová místnost, v které se uchovávají bohoslužebné předměty a kde se oblékají kněží

Šambrána – rámované ostění oken a dveří

Špaleta – ostění; svislé části stěny, které ohraničují okenní nebo dveřní otvor

Štola – dlouhý a úzký pás látky nošený kolem krku při bohoslužebných úkonech; poplatek, který se platí duchovnímu jako náhrada výloh při bohoslužebných úkonech

Teraco – broušená betonová hmota s drobnými úlomky kamene

Tympanon – plocha nad průčelím chrámu, často zdobená reliéfy, mající tvar rovnoramenného trojúhelníka s malou výškou

Valba – šikmá rovinná střešní plocha ve tvaru trojúhelníku nebo lichoběžníku, která je obvykle vymezená okapem, dvěma nárožními nebo i hřebenem

11. Bibliografie

11. A. Primární literatura/prameny

Dalimilova chronika česká. Otisk druhý. Praha : Václav Hanka, 1851. 264 s.

EDGAR, Emil. *Protestantismus a architektura*. Praha Karlín : Emil Šolc, 1912. 120 s.

Evangelické kostely. *Hus : Časopis věnovaný zájmům církve evanj. reformované*. 1908, roč. XX, č. 3, s. 39-40.

Hlasy ze Siona. 1903, roč. XLIII, č. 26.

Hlasy ze Siona. 1903, roč. XLIII, č. 29.

KAŠPAR, L. B. *Památník reformované církve Českomoravské*. Praha : Spolek Komenského, 1881. 236 s.

Pokračovatelé Kosmovi. Přel. K. Hrdina, V. V. Tomek, M. Bláhová. 1. vyd. Praha : Svoboda, 1974. 255 s.

11. B. Sekundární literatura

- ADLEROVÁ, Alena; BENEŠOVÁ, Marie aj. *Dějiny českého výtvarného umění 1890/1938 (IV/1)*. 1. vyd. Praha : Academia, 1998. 408 s. ISBN 80-200-0587-0.
- ADLEROVÁ, Alena; DUFEK, Antonín aj. *Nová encyklopedie českého výtvarného umění*. 1. díl, A-M; 2. díl, N-Ž. 1. vyd. Praha : Academia, 1995. 548, 1105 s. ISBN 80-200-0536-6.
- ADLEROVÁ, Alena; DUFEK, Antonín aj. *Nová encyklopedie českého výtvarného umění*. Dodatky. 1. vyd. Praha : Academia, 2006. 986 s. ISBN 80-200-1209-5.
- ANDĚL, Jaroslav; BAYEROVÁ, Marie aj. *Český kubismus 1909-1925 : malířství, sochařství, umělecké řemeslo, architektura*. Přel. V. Lahoda, O. Hájek aj. Stuttgart : Gerd Hatje, 1991. 456 s. ISBN 37757-0375-6.
- AUGUSTA, Pavel; BROKL, Jan aj. *Kdo byl kdo v našich dějinách do roku 1918*. 2. vyd. Praha : Libri, 1993. 414 s. ISBN 80-901579-0-4.
- BAŤKOVÁ, Růžena; TRYML, Michal aj. *Umělecké památky Prahy : Nové Město, Vyšehrad, Vinohrady (Praha I)*. 1. vyd. Praha : Academia, 1998. 840 s. ISBN 80-200-0627-3.
- BEDNÁŘ, František. *Památník Českobratrské církve evangelické*. Praha : Kalich, 1924. 480 s.
- BEDNAŘÍK, Karel; BURIAN, Ilja aj. *Evangelíci v rané toleranční době v Čechách a na Moravě*. 1.-8. díl. 1. vyd. Praha : Oliva, 1995-1996. 424 s. ISBN 80-85942-10-0, 80-85942-11-9, 80-85942-14-3, 80-85942-15-1, 80-85942-16-X, 80-85942-17-8, 80-85942-18-6, 80-85942-19-4.
- BĚLINA, Pavel; KAŠE, Jiří; KUČERA, Jan P. *Velké dějiny zemí Koruny české*. X. díl. 1. vyd. Praha : Ladislav Horáček-Paseka, 2001. 768 s. ISBN 80-7185-384-4.
- BENEŠOVÁ, Marie. *Česká architektura v proměnách dvou století 1780-1980*. 1. vyd. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1984. 480 s. Odborná literatura pro učitele.
- BLAŽÍČKOVÁ-HOROVÁ, Naděžda; BROŽOVÁ, Jarmila aj. *Dějiny českého výtvarného umění 1780/1890 (III/1)*. 1. vyd. Praha : Academia, 2001. 472 s. ISBN 80-200-0735-0.
- BLAŽÍČKOVÁ-HOROVÁ, Naděžda; BROŽOVÁ, Jarmila aj. *Dějiny českého výtvarného umění 1780/1890 (III/2)*. 1. vyd. Praha : Academia, 2001. 408 s. ISBN 80-200-0735-0.

- ČÁBELOVÁ, Maruše. *Štěpán Szeremley : první toleranční kazatel ve Velimi*. b.m. : b.n., 2003. 14 s.
- ČAPKA, František. *Dějiny země Koruny české v datech*. 1. vyd. Praha : Libri, 1998. 816 s. ISBN 80-85983-51-6.
- DUDÁK, Vladislav; POŠVA, Rudolf aj. *Encyklopedie světové architektury : od menhiru k dekonstruktivismu*. 1. díl, A-K; 2. díl, L-Ž. 1. vyd. Praha : Baset, 2000. 1029 s. ISBN 80-86223-07-8, 80-86223-08-6.
- FAJMAN, Marek. *Evidenční list nemovité kulturní památky : evangelická modlitebna Sázavka (Smrdov)*. Praha : Národní památkový ústav, 2004.
- FLEGL, Michal. *Praha : Průvodce Olympia*. 1. vyd. Praha : Olympia, 1990. 384 s.
- GLATZ, Anton C.; HLOBIL, Ivo aj. *ABC kulturních památek Československa*. 1. vyd. Praha : Panorama, 1985. 680 s. Pyramida- encyklopedie.
- HÁJEK, Blahoslav. *Kostel počátků křesťanství v Čechách*. Praha : Farní sbor českobratrské církve evangelické v Praze u Klimenta, 2000. 34 s.
- HREJSA, Ferdinand. *Dějiny české evangelické církve v Praze a ve středních Čechách v posledních 250 letech*. Praha : Českobratrská evangelická církev v Praze 1, 1927. 474 s.
- HULÍNSKÝ, Zdeněk. *Evangelický kostel v Humpolci*. Havlíčkův Brod : SPŠ stavební akademika Stanislava Bechyně, 2003/2004. 10 s.
- KADLEC, Jaroslav. *Přehled českých církevních dějin*. 2. díl. Praha : Zvon, 1991. 285 s. ISBN 80-7113-003-6.
- Kniha modliteb a služebností Českobratrské církve evangelické*. 2. vyd. Praha : Kalich, 1953. 231 s.
- KOČKA, Miloš; KREJČÍ, Marek aj. *80 let Betlémské kaple na Žižkově*. Praha : 1. farní sbor Českobratrské církve evangelické v Praze 3-Žižkov, cca 1994. 43 s.
- KUČA, Karel. *Atlas památek : Česká republika*. 1. díl, A/N; 2. díl, O/Ž. 1. vyd. Praha : Miloš Uhlíř-Baset, 2002. 1403 s. ISBN 80-86223-40-X.
- KUČA, Karel. *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. 1.-6. díl. 1. vyd. Praha : Libri, 1996-2004. ISBN 80-85983-12-5.
- LAHODA, Vojtěch. *Český kubismus*. 1. vyd. Praha : Brána, 1996. 208 s. ISBN 80-85946-33-5.
- LAMAROVÁ, Milena B.; ŠLAPETA, Vladimír aj. *Český kubismus : Architektura a design 1910-1925*. Weil am Rhein : Vitra Design Museum, 1991. 343 s. ISBN 3-9802539-7-X.

- LUKÁŠEK, Josef. *K dějinám doby toleranční*. Praha : Českobratrské družstvo, 1939. 263 s.
- LUKEŠ, Zdeněk; HNÍDKOVÁ, Vendula aj. *Emil Králíček : Zapomenutý mistr secese a kubismu*. Přel. V. Hnídková, K. Ifkovits. Praha : Dan Merta a Galerie Jaroslava Fragnera, 2005. 192 s. ISBN 80-239-3644-1.
- MEDEK, Zdeněk Jan. *Na slunce a do mrazu*. 1. vyd. Praha : Kalich, 1982. 384 s.
- MELMUKOVÁ, Eva. *Patent zvaný toleranční*. 1. vyd. Praha : Mladá fronta, 1999. 240 s. Kolumbus. Sv. 143. ISBN 80-204-0741-3.
- MOLNÁR, Amedeo; SMOLÍK, Josef aj. *Čeští evangelíci a toleranční patent*. 1. vyd. Praha : Kalich, 1982. 151 s. Studie a texty Komenského evangelické bohoslovecké fakulty. Sv. 6.
- NAŇKOVÁ, Věra; ZAHRADNÍK, Pavel aj. *Encyklopedie architektů, stavitelů, zedníků a kameníků v Čechách*. 1. vyd. Praha : Academia, 2004. 763 s. ISBN 80-200-0969-8.
- OTTER, Jiří; VESELÝ, Josef. *První sjednocená církev v srdci Evropy : Českobratrská církev evangelická*. 1. vyd. Praha : Kalich, 1992. 116 s. ISBN 80-7072-852-3.
- POCHE, Emanuel; HOŘEJŠÍ, Jiřina aj. *Umělecké památky Čech*. 1.-4. díl. 1. vyd. Praha : Academia, 1977-1982.
- PROCHÁZKA, Pavel. *Restaurátorská zpráva o postupu a technologii rest. prací na nástěnné malbě - toleranční nápisy na průčelí evangelické modlitebny v Humpolci*. Střížov u Jihlavy : b.n., 2005.
- PROCHÁZKOVÁ, Marta. *Evidenční list nemovité kulturní památky : toleranční modlitebna Horní Krupá*. Praha : Národní památkový ústav, 2004.
- PROCHÁZKOVÁ, Marta; FAJMAN, Marek. *Evidenční list nemovité kulturní památky : toleranční modlitebna Humpolec*. Praha : Národní památkový ústav, 2004.
- PROCHÁZKOVÁ, Marta. *Evidenční list nemovité kulturní památky : toleranční modlitebna Krucemburk (Křížová)*. Praha : Národní památkový ústav, 2004.
- PROCHÁZKOVÁ, Marta. *Evidenční list nemovité kulturní památky : toleranční modlitebna Moraveč*. Praha : Národní památkový ústav, 2004.
- PROCHÁZKOVÁ, Marta. *Evidenční list nemovité kulturní památky : toleranční modlitebna Strměchy*. Praha : Národní památkový ústav, 2004.
- PROCHÁZKOVÁ, Marta. *Modlitebny a hřbitovy evangelíků uprostřed krajiny. Památková péče na Moravě*. 2005, č. 10, s. 85-88.

- PROCHÁZKOVÁ, Marta. Nápisy evangelíků na roubených stavbách a modlitebnách. *Památková péče na Moravě*. 2003, č. 7, s. 111-114.
- REJCHRT, Luděk. *Na horách ležící : Dějiny evangelického sboru v Křížlicích*. b. m. Pierot, 2004. 188 s. ISBN 80-86272-98-2.
- ROZEHNALOVÁ, Eva; TOMÍŠKOVÁ, Marie aj. *Církevní stavby*. 1. vyd. Brno : Ústav územního rozvoje Brno, 1995. 168 s. ISBN 80-85124-48-3.
- RYCHETSKÝ, Čestmír. *Kazetelé a sbory české národnosti církvi a.v. a h.v. v Čechách a na Moravě 1781-1918*. Praha : Synodní rada Českobratrské církve evangelické, 1983.
- ŘEPA, Jaroslav; ŽILKA, F. aj. *Památník Farního sboru Českobratrské církve evangelické ve Velimi 1783-2003*. b. m. : b. n., 2003. 104 s.
- ŘÍČAN, Rudolf. *Karel Eduard Lány a Lutherův ústav : Památník k 50. výročí založení Lutherova ústavu nyní Husova domu v Hradci Králové*. Hradec Králové : Kuratorium Husova domu, 1933. 106 s.
- SMETANA, Pavel; ČAPEK, Jan aj. *Církev v proměnách času 1969-1999 : Sborník Českobratrské církve evangelické*. 1. vyd. Praha : Kalich, 2002. 415 s. ISBN 80-7017-697-0.
- SOUŠEK, Zdeněk. *Dějiny evangelického sboru ve Strměchách*. 1. vyd. Pelhřimov : Farní sbor ČCE ve Strměchách, 2003. 77 s. ISBN 80-239-0569-4.
- SYROVÝ, Bohuslav; PECHAR, Josef aj. *Architektura-svědectví dob : Přehled vývoje stavitelství a architektury*. 1. vyd. Praha : Nakladatelství technické literatury, 1974. 448 s.
- ŠKODA, Eduard. *Pražské svatyně : Kostely, kaple, synagogy, církevní sbory a modlitebny od úsvitu křesťanství na práh 21. století*. 1. vyd. Praha : Libri, 2002. 288 s. ISBN 80-7277-098-5.
- ŠOLTÉSZ, Štěpán. *Dějiny křesťanské církve*. 3. vyd. Praha : Kalich, 1971. 154 s.
- ŠOUREK, Miloš; ŘÍČAN, Rudolf aj. *Církev v proměnách času : Sborník k 50. výročí spojení českobratrské církve evangelické*. 1. vyd. Praha : Kalich, 1969. 315 s.
- TEGETHOFF, Wolf; ALBIG, Jörg-Uwe aj. *Stavební umění : Kubistická architektura v Praze a jejím okolí*. Přel. A. Gomoll. Mnichov : Bayerische Vereinsbank, 1994. 143 s.
- TOMAN, Prokop; TOMAN, Prokop H. *Nový slovník československých výtvarných umělců*. 1.-2. díl. 5. opravené vyd. Praha : Ivo Železný, 2000. ISBN 80-237-3633-7.

TOUL, Jan. *Jubilejní kniha českobratrské evangelické rodiny : K 150letému jubileu tolerančního patentu 1781-1931*. České Budějovice : Jan Toul, 1931. 308 s.

VLČEK, Pavel; DRAGON, Zdeněk aj. *Umělecké památky Prahy : Staré Město, Josefov*. 1. vyd. Praha : Academia, 1996. 640 s. ISBN 80-200-0563-3.

VÝBORNÝ, Jan. *Historický vývoj evangelického sboru po vydání tolerančního patentu. (1781-1920)*. České Budějovice : Jihočeská universita v Českých Budějovicích, Theologická fakulta, 2001. 93 s.

11. C. Pomocná literatura/pomůcky

BECKER, Udo. *Slovník symbolů*. Přel. P. Patočka. 1. vyd. Praha : Portál, 2002. 352 s. ISBN 80-7178-612-8.

HEINZ-MOHR, Gerd. *Lexikon symbolů : Obrazy a znaky křesťanského umění*. Přel. E. Urbánková. 1. vyd. Praha : Volvox Globator, 1999. 320 s. ISBN 80-7207-300-1.

KLIMEŠ, Lumír. *Slovník cizích slov*. 3. vyd. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1985. 792 s.

PAVLINCOVÁ, Helena; BALABÁN, Milan aj. *Slovník judaismus křesťanství islám*. 1. vyd. Praha : Mladá fronta, 1994. 472 s. ISBN 80-204-0440-6.

12. Obrazová příloha str. I až XXIII

12. A. Zdroje obrazové přílohy

Fotografie a kresby jsou převzaty z archivu autora, ze zdrojů Ústředního archivu Českobratrské církve evangelické (Jungmannova 9, Praha 1), ze zdrojů jednotlivých farářů a sborů Českobratrské církve evangelické a od Mgr. Marty Procházkové z Národního památkového ústavu v Brně (nám. Svobody 8, Brno). Obrazová příloha je čerpána také z použité literatury, která je uvedena jmenovitě.